

ॐ तत्सत् ।

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

पञ्चीकरणं

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचित-
वार्तिकसमेतम् ।

अथातः परमहंसानां समाधिविधिं
व्याख्यास्यामः ।

ओंकारः सर्ववेदानां सारस्तत्त्वप्रकाशकः ।
तेन चित्तसमाधानं मुमुक्षूणां प्रकाश्यते ॥ १ ॥

सच्छब्दवाच्यमविद्याशवलं ब्रह्म ।
ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत् । महतो-
ऽहंकारः । अहंकारान्पञ्चतन्मात्राणि ।
पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । पञ्च-
महाभूतेभ्योऽखिलं जगत् ।

आसीदेकं परं ब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम् ।
तत्त्वमायासमावेशाद्बीजमव्याकृतात्मकम् ॥ २ ॥

तस्मादाकाशमुत्पन्नं शब्दतन्मात्ररूपकम् ।
 स्पर्शात्मकस्ततो वायुस्तेजो रूपात्मकं ततः ॥ ३ ॥
 आपो रसात्मिकास्तस्मात्तेभ्यो गन्धात्मिका मही ।
 शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत् ॥ ४ ॥
 शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते ।
 शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः ॥ ५ ॥
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही ।
 तेभ्यः समभवत्सूक्ष्मं लिङ्गं सर्वात्मकं महत् ॥ ६ ॥
 ततः स्थूलानि भूतानि पञ्च तेभ्यो विराडभूत् ।
 पञ्चीकृतानि भूतानि स्थूलानीत्युच्यते बुधैः ॥ ७ ॥

पञ्चानां भूतानामेकैकं द्विधा विभज्य
 स्वार्द्धभागं विहायार्द्धभागं चतुर्धा वि-
 भज्येतरेषु योजिते पञ्चीकरणं माया-
 रूपदर्शनमध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्र-
 पञ्चं प्रपद्यते ।

पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभजेद्विधा ।
 एकैकं भागमादाय चतुर्धा विभजेत्पुनः ॥ ८ ॥
 एकैकं भागमेकस्मिन्भूते संवेशयेत्क्रमात् ।
 ततश्चाकाशभूतस्य भागाः पञ्च भवन्ति हि ॥ ९ ॥

वाय्वादिभागाश्चत्वारो वाय्वादिष्वेवमादिशेत् ।
पञ्चीकरणमेतत्स्यादित्याहुस्तत्त्वत्रेदिनः ॥ १० ॥

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं
सर्वं विराडित्युच्यते । एतत्स्थूलशरीर-
मात्मनः ।

पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्यं च विराड्भवेत् ।
स्थूलं शरीरमेतत्स्यादशरीरस्य चात्मनः ॥ ११ ॥
अधिदैवतमध्यात्ममधिभूतमिति त्रिधा ।
एकं ब्रह्म विभागेन भ्रमाङ्गाति न तत्त्वतः ॥ १२ ॥

इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् । एत-
दुभयाभिमान्यात्मा । एतन्नयमकारः ।

इन्द्रियैरर्थविज्ञानं देवतानुग्रहान्वितैः ।
शब्दादिविषयं ज्ञानं तज्जागरितमुच्यते ॥ १३ ॥
श्रोत्रमध्यात्ममित्युक्तं श्रोतव्यं शब्दलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ १४ ॥
त्वगध्यात्ममिति प्रोक्तं स्पृष्टव्यं स्पर्शलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥ १५ ॥
चक्षुरध्यात्ममित्युक्तं द्रष्टव्यं रूपलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमादित्योऽत्राधिदैवतम् ॥ १६ ॥

जिह्वाध्यात्मं तयास्वाद्यमधिभूतं रसात्मकम् ।
 वरुणो देवता तत्र जिह्वायामधिदैवतम् ॥ १७ ॥
 घ्राणमध्यात्ममित्युक्तं घ्रातव्यं गन्धलक्षणम् ।
 अधिभूतं तदित्युक्तमश्विनावधिदैवतम् ॥ १८ ॥
 घ्राणमध्यात्ममिति प्रोक्तं वक्त्रव्यं शब्दलक्षणम् ।
 अधिभूतं तदित्युक्तमग्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ १९ ॥
 हस्तावध्यात्ममित्युक्तमादातव्यं च यद्भवेत् ।
 अधिभूतं तदित्युक्तमिन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २० ॥
 पादावध्यात्ममित्युक्तं गन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
 अधिभूतं तदित्युक्तं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ २१ ॥
 पायुरिन्द्रियमध्यात्मं विसर्गस्तत्र यो भवेत् ।
 अधिभूतं तदित्युक्तं सृष्ट्युस्तत्राधिदैवतम् ॥ २२ ॥
 उपस्थेन्द्रियमध्यात्मं स्थाद्यानन्दस्य कारणम् ।
 अधिभूतं तदित्युक्तमधिदैवं प्रजापतिः ॥ २३ ॥
 मनोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं मन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
 अधिभूतं तदित्युक्तं चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २४ ॥
 बुद्धिरध्यात्ममित्युक्तं बोद्धव्यं तत्र यद्भवेत् ।
 अधिभूतं तदित्युक्तमधिदैवं बृहस्पतिः ॥ २५ ॥
 अहंकारस्तथाध्यात्ममहंकर्तव्यमेव यत् ।
 अधिभूतं तदित्युक्तं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २६ ॥

चित्तमध्यात्ममित्युक्तं चेतव्यं तत्र यद्भवेत् ।
 अधिभूतं तदित्युक्तं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २७ ॥
 तमोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं विकारस्तत्र यो भवेत् ।
 अधिभूतं तदित्युक्तमीश्वरोऽत्राधिदैवतम् ॥ २८ ॥
 बाह्यान्तःकरणैरेवं देयतानुग्रहान्वितैः ।
 स्वं स्वं च विषयज्ञानं तज्जागरितमुच्यते ॥ २९ ॥
 येयं जागरितावस्था शरीरं करणाश्रयम् ।
 यस्तयोरभिमानी स्याद्विश्व इत्यभिधीयते ॥ ३० ॥
 विश्वं वैराजरूपेण पश्येद्भेदनिवृत्तये ।

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चत-
 न्मात्राणि, तत्कार्यं च पञ्चग्राणाः दशे-
 न्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकं
 लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भं इत्युच्यते । ए-
 तत्सूक्ष्मशरीरमात्मानः । करणेषूपसंहृतेषु
 जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः
 स्वप्न इत्युच्यते । तदुभयाभिमान्यात्मा
 तैजसः । एतन्नयमुकारः ।

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३१ ॥

श्रोत्रत्वष्ट्रयनघ्राणजिह्वा धीन्द्रियपञ्चकम् ।
 वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियपञ्चकम् ॥ ३२ ॥
 मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ।
 संकल्पाख्यं मनोरूपं बुद्धिनिश्चयरूपिणी ॥ ३३ ॥
 अभिमानात्मकस्तद्दहंकारः प्रकीर्तितः ॥
 अनुसंधानरूपं च चित्तमित्यभिधीयते ॥ ३४ ॥
 प्राणोऽपानस्तथा व्यान उदानाख्यस्तथैव च ।
 समानश्चेति पञ्चैताः कीर्तिताः प्राणवृत्तयः ॥ ३५ ॥
 खवाव्ययम्युक्षितयो भूतसूक्ष्माणि पञ्च च ।
 अविद्याकामकर्माणि लिङ्गं पुर्यष्टकं विदुः ॥ ३६ ॥
 एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यान्मायिकं प्रत्यगात्मनः ।
 करणोपरमे जाग्रत्संस्कारोत्थप्रबोधवत् ॥ ३७ ॥
 ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं स्वप्न उच्यते ।
 अभिमानी तयोर्यस्तु तैजसः परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥
 हिरण्यगर्भरूपेण तैजसं चिन्तयेद्बुधः ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभा-
 समव्याकृतमित्युच्यते । एतत्कारणशरी-
 रमात्मनः । तच्च न सत्, नासत् । नापि
 सदसत् । न भिन्नं, नाभिन्नम् । नापि

भिन्नाभिन्नं कुतश्चित् । न निरवयवं, न
सावयवं । नोभयम् । किन्तु केवलब्रह्मा-
त्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् ॥

चैतन्याभासखचितं शरीरद्वयकारणम् ॥ ३९ ॥
आत्माज्ञानं तदव्यक्तमव्याकृतमितीर्यते ।
न सन्नासन्न सदसद्भिन्नाभिन्नं न चोभयम् ॥ ४० ॥
न सभागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम् ।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानहेयं मिथ्यात्वकारणात् ॥ ४१ ॥

सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कार-
णात्मनावस्थानं सुषुप्तिः । तदुभयाभि-
मान्यात्मा प्राज्ञः । एतन्नयं मकारः ।
ज्ञानानामुपसंहारो बुद्धेः कारणतास्थितिः ।
वटबीजे वटस्येव सुषुप्तिरभिधीयते ॥ ४२ ॥
अभिमानो तयोर्बस्तु प्राज्ञ इत्यभिधीयते ।
जगत्कारणरूपेण प्राज्ञात्मानं विचिन्तयेत् ॥ ४३ ॥

अकार उकारे, उकारो मकारे, म-
कार ॐकारे, ॐकारोऽहम्येव ।
विश्वतैजससौषुप्तधिराद्सूत्राक्षरात्मभिः ।
विभिन्नमिव संमोहादेकतत्त्वं चिदात्मकम् ॥ ४४ ॥
विश्वादिक्त्रयं यस्माद्द्वैराजादित्रयात्मकम् ।

एकत्वेन समं पश्येदन्याभायप्रसिद्धये ॥ ४५ ॥
 अकारमात्रमखिलं विश्वप्राज्ञादिलक्षणम् ।
 वाच्यवाचकताभेदाद्भेदेनानुपलब्धितः ॥ ४६ ॥
 अकारमात्रं विश्वं स्यादुकारस्तैजसः स्मृतः ।
 प्राज्ञो मकार इत्येवं परिपश्येत्क्रमेण तु ॥ ४७ ॥
 समाधिकालात्प्रागेवं विचिन्त्यातिप्रयत्नतः ।
 स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् ॥ ४८ ॥
 अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत् ।
 उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत् ॥ ४९ ॥
 मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेत् ।

अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरू-
 पः, नाज्ञानं नापि तत्कार्यम् । किन्तु
 नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमान-
 न्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मी-
 त्यभेदेनावस्थानं समाधिः । “ तत्त्वम-
 सि ” (छान्दो० ६।७।७) “ ब्रह्मा-
 हमसि ” (परमहं० ३) “ प्रज्ञान-
 मानन्दं ब्रह्म ” (ऐ०।बृ० ३।९),
 “ अयमात्मा ब्रह्म ” (बृह० २।५।९)

इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ इति पञ्चीकरणं
भवति ॥ ॐ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं
पञ्चीकरणम् ॥

चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसद्वयः ॥ ५० ॥
परमानन्दसंदोहवासुदेवोऽहमिति ।
ज्ञात्वा विषेचकं चित्तं तत्साक्षिणि विलापयेत् ॥ ५१ ॥
चिदात्मनि विलीनं चेत्तच्चित्तं नैव धालयेत् ।
पूर्णबोधात्मनासीत् पूर्णाचलसमुद्रवत् ॥ ५२ ॥
एवं समाहितो योगी श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधः पश्येदात्मानमद्वयम् ॥ ५३ ॥
आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः ।
तस्मात्सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेत्सदा ॥ ५४ ॥
यः पश्येत्सर्वगं शान्तमानन्दात्मानमव्ययम् ।
न तेन किञ्चिदाप्तव्यं ज्ञातव्यं वावशिष्यते ॥ ५५ ॥
कृतकृत्यो भवेद्विद्धाञ्जीवन्मुक्तो भवेत्सदा ।
आत्मन्यारूढभावस्तु जगदेतन्न वीक्षते ॥ ५६ ॥
कदाचिद्भवहारेषु द्वैतं यद्यपि पश्यति ।
बोधात्मव्यतिरेकेण न पश्यति चिदन्वयात् ॥ ५७ ॥

किन्तु पश्यति मिथ्येदं दिङ्मोहेन्दुविभागवत् ।
 प्रतिभासशरीरः स्यात्तदा प्रारब्धसंघयात् ॥ ५८ ॥
 “तस्य तावदेव चिर” मित्यादि श्रुतिरब्रवीत् ।
 प्रारब्धस्यानुवृत्तिस्तु मुक्तस्याभासमात्रतः ॥ ५९ ॥
 सर्वदा मुक्त एव स्याज्ज्ञाततत्त्वः पुमानसौ ।
 प्रारब्धशेषभोगस्य संक्षये तदनन्तरम् ॥ ६० ॥
 अविद्यातिमिरातीतं सर्वाभासविवर्जितम् ।
 चैतन्यममलं शुद्धं मनोवाचामगोचरम् ॥ ६१ ॥
 वाच्यवाचकनिर्मुक्तं हेयोपादेयवर्जितम् ।
 प्रज्ञानघनमानन्दं वैष्णवं पदमश्रुते ॥ ६२ ॥
 इदं प्रकरणं यस्माज्ज्ञातव्यं भगवत्तमैः ।
 अमानित्यादिनियमैर्गुरुभक्तिप्रसादतः ॥ ६३ ॥
 इमा विद्या प्रयत्नेन योगी संध्यासु सर्वदा ।
 समभ्यसेदिहामुत्र भोगानासक्तधीः सुधीः ॥ ६४ ॥
 रागद्वेषादिरहितं स्वात्मानं चिन्तयेत्सदा ।
 स एव जीवन्मुक्तो वा न पुनर्भवसंभवः ॥ ६५ ॥
 इति श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं पञ्चीकरण
 वार्तिकं संपूर्णम् ॥

ॐ तत्सत् ।
श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

पञ्चीकरणं

श्रीमदानन्दगिरिविरचितविवरणाख्यटी-
कया तथा श्रीमद्रामतीर्थकृततत्त्वच-
न्द्रिकाख्यया विवरणव्याख्यया
च संबलितम् ।

अथातः परमहंसानां समाधिविधिं
व्याख्यास्यामः ।

यदबोधादिदं भाति यदबोधाद्विनिवर्तते ।

यन्नामरूपजगदुद्भवसप्रतिष्ठा-
संरोधकारणमनिर्वचनीयशक्ति ।
सच्चित्सुखाद्वयवपुर्जगतो हिताय
रामाभिधामुपगतं भुवि तन्नमामि ॥ १ ॥
यत्पांसुधूसरितमस्तकमस्तपाप-
मज्ञानलक्षणमहाग्रहयक्षभूताः ।
मुक्त्वाशुभां ययुरजस्रमतीव रम्यं
श्रीकृष्णतीर्थगुरुपादयुगं नमामि ॥ २ ॥

अगन्नाथाश्रमाद्या ये गुरवो मे कृपालवः ।

तानहं विधिवन्नत्वा करवे तत्त्वचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपाठविरचितं पञ्चीकरणाख्यं प्र-
करणमतिसंक्षिप्तमनेकार्थसंग्रहगम्भीरमतिविमलमर्थतः प्रकटीचि-
कीर्षुमानन्दगिर्याचार्यः स्वचिकीर्षितस्याविघ्नपरिसमाप्तये वि-
शिष्टशिष्टाचारपरिप्राप्तमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं महल्लमाचरन्
शास्त्रस्य विषयप्रयोजने दर्शयति—यदबोधादिति ।

अयमक्षरार्थः । परमात्मने नम इत्यन्वयः । तस्याप्रसिद्धि
कापरति—तस्मा इति । सर्वनाम्न. प्रसिद्धार्थवाचित्वात् ।
प्रसिद्धिश्च “एष सर्वेश्वरः” (बृह. ४ । ४ । २२. माण्डू.
६ ।) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तच्छब्दनिर्दिष्टस्य परमात्मन. स्व-
रूपं तटस्थलक्षणम्ब्रह्मलक्षणाम्यामुपलक्षयति—यदबोधादिदं
भातीति । यस्मिन्नबोधे यदबोधे तत्त्वावरणलक्षणं । तस्मा-
त्कल्पितमिदं भूतभौतिकमात्ररूपम्ब्रह्मपर्यन्तं जगद्भाति केवलं
न यथाप्रतिभासस्वरूपमस्ति । रज्ज्वज्ञानात्सर्पमालादण्डधारा-
दिप्रतीतिवदित्यर्थः । ज्ञाननिवर्त्यत्वेन जगतोऽनिर्वचनीयतां
दर्शयति—यदबोधाद्विनिवर्तते इति । एतेन बाध्यत्वमनिर्वच-
नीयत्वमित्युक्तं भवति । यद्विषयो बोधो यदबोधः । तस्माद्
ब्रह्माकारान्तकरणवृत्तिरूपादिदं जगत्सोपादानं विनिवर्तते
विशेषेण निवर्तते । अत्यन्तं समुच्छिद्यत इत्यर्थः । अयं भावः ।

नमस्तस्मै परानन्दवपुषे परमात्मने ॥

“ब्रह्मविदामोति परम्” (तै. ३ । १ । १) इत्यादिशास्त्रा-
द्ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनमित्यवगम्यते । तच्च केवलमेव न कर्म-
समुच्चितम् । “न कर्मणा न प्रजया” (महानारा. १० । ९)
इति साधनान्तरनिषेधात् । मोक्षश्च निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मनावस्था-
नम् । तथा च प्रपञ्चस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे सति “ज्ञानादेव
तु कैवल्यम्” इति शास्त्रमर्थवत्स्यात्, नान्यथा । प्र-
पञ्चोऽपि ज्ञाननिवर्त्यस्तदा स्यात्, यद्यज्ञानमात्ररूपः स्यात् ।
सत्यत्वे तस्य न ज्ञाननिवर्त्यत्वं संभवति, विरोधाभावादिति ।
तदेवं तदस्यलक्षणेन सर्वाधिष्ठानं सर्वनिषेधालधिभूतं ब्रह्म
निर्दिष्टम् । तस्यैव स्वरूपलक्षणं दर्शयति—परानन्देति । परो
निरतिशय आनन्दो वपुः स्वरूप यस्य स तथा । “आनन्दो
ब्रह्मेति व्यजानात्” (तै. ३ । ६ । १) इति श्रुतेः । अत्रा-
नन्दशब्दः सत्यादीनामप्युपलक्षणार्थः ।

ननु ममस्कर्तुर्वक्षणेऽनन्यत्वात् कथं ब्रह्म नमस्कार्य-
मिति चेत् । नायं दोषः । कारणत्वाक्रान्तस्य नमस्कार्यत्वा-
दिति । परमात्मन इत्यात्मनः परमत्वनिर्देशेन ब्रह्मात्मैक्य-
लक्षणो विषयो दर्शितः—यद्बोधाद्विनिवर्तत इति ॥ १ ॥

प्रयोजनमज्ञाननिवृत्तिलक्षणं दर्शितम् । संबन्धाधिकारिणा-

सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म ।

ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत । म-

अतीतानेकजन्मसुकृतप्रसादासादितशुद्धबुद्धिमतां

वर्थाद्बोद्धव्यौ । तत्राधिकारित्वरूपनिरूपणपुरःसरं ग्रंथस्य
पातनिकामाह—अतीतानेकेत्यादिना ।

अयमर्थः । अनाद्यविद्याकल्पितसंसारवासनावासितान्तःकर-
णानामहं कर्ता भोक्तृत्यभिमन्यमानानां स्वर्गनरकसुखदुःखमनु-
भवतां पूर्वपूर्वभोगवासनया प्रवृत्तिमार्गरतानां जीवानां कथं नि-
वृत्त्युन्मुखत्वं भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह—अनेकजन्मेति । यद्यपि
कर्मानुष्ठानं ततः फलभोगः पुनस्तद्वासनया कर्मानुष्ठानमपिर-
तिः कर्ममार्गात्, तथापि बहुजन्मासादितयादृच्छिकपुण्यपुञ्जपरि-
पाकवशात्कस्मिंश्चिज्जन्मनि निवृत्त्युन्मुखापि स्यात् । ततोऽनेक-
जन्मसु नित्यनैमित्तिककर्ममात्रमनुतिष्ठन्ति तेनानेकजन्मसुकृतेन
प्रसादासादिता बुद्धेरन्तःकरणस्य वृत्तिः शुद्धिर्येस्ते तथा, तेषाम्
पुनः कथंभूतानाम् । विवेकादिसंपन्नानाम् । तत्र विवेको नाम
नित्यानित्यवस्तुविवेकः । स च ब्रह्मैव नित्यं ततोऽन्यत्सकलम-
नित्यमित्येवमाकारः “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” (तै. २।१।१)
“ अनो नित्य शाश्वतः ” (कठ. २। १८। गा. २।२०),
“ नित्यं विद्वानमानन्दं ब्रह्म ” (बृह. ३। २८), “ नेह
नानाऽस्ति किञ्चन ” (बृह. ४। ४। १९ । कठ. ४। ११),

हतोऽहंकारः । अहंकारात्पञ्चतन्मात्रा-
णि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूता-

विवेकवैराग्यशमदमादिसाधनसंपन्नानां परित्यक्तस-
र्वकर्मणां मोक्षमात्रमाकाङ्क्षतां तदुपायभूतं तत्त्वज्ञान-

“यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति ” (छा. ७ । २४ । १),
“ मृत्तिकेत्येव सत्यम् ” (छा. ६ । १ । ४) इत्यादिवा-
न्यपर्यालोचनयोत्पद्यते । वैराग्यं तु “ आत्मनस्तु कामाय सर्वं
ग्रियं भवति ” (बृह. २ । ४ । ६) “ तद्यथेह कर्मचित्तो
लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचित्तो लोकः क्षीयते ” (छा.
८ । १ । ६) इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनयोत्पद्यते । ततः “ शान्तो
दान्तः ” (बृह. ४ । ४ । २३) इत्यादिवाक्यालोचनया श-
मादिरुत्पद्यते । तत्र शमोऽन्तःकरणनिग्रहः । दमो धास्त्रेन्द्रि-
यनिग्रहः । आदिशब्दादुपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धा संगृह्यन्ते ।

साधनसंपत्त्यभिव्यञ्जकमाह—परित्यक्तेति । परितः सर्वा-
त्मना त्वक्तानि सकलानि लौकिकानि यादृच्छिकदेहयात्राति-
रिक्तानि वैदिकान्यप्यावश्यकतिरिक्तानि यैस्ते तथा तेषामिति
यावत् । कथमेवावता मोक्षशास्त्रे प्रवृत्तिः प्ररोचनाकाङ्क्षाभावात् ।
प्रयोजनमाकाङ्क्षन् हि प्रवर्तते प्रेक्षावान् । अत आह—मोक्षमात्रमा-
काङ्क्षतामिति । मात्रशब्दः कामनान्तरशङ्कानिवृत्त्यर्थः ।

नि । पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलं जगत् ।
पञ्चानां भूतानामेकैकं द्विधा विभज्य

मापाततः श्रुतिमुखादधिगतमवामुमिच्छतामतिलघु-

ननु मात्रशब्देन न कामनान्तरव्यावृत्तिः, तत्त्वज्ञानमवाप्तु-
मिच्छतामित्यनेन विरोधादित्याशङ्क्य तस्यापि मोक्षोपायत्वेने-
च्छाविषयत्वात् कामनान्तरत्वमित्याह—तदुपायभूतमिति ।
ननु “ एतावदो खल्वमृतत्वम् ” (बृह. ४।१।१९) इति
श्रुतेस्तत्त्वज्ञानस्यैव फलत्वावगमनात् तस्य मोक्षोपायतेति चेत् ।
उच्यते । दुःखनिवृत्त्यानन्दावाप्ती पुरुषार्थो । न तत्त्वज्ञानं तयो-
रन्यतरत् । तस्य कार्यरूपस्यानित्यत्वेन तदयोगात् । परिशेषा-
त्तत्त्वज्ञानस्य फलसाधकत्वमेव । अमृतत्वशब्दप्रयोगस्तु जीवन-
साधने लाङ्गलादीं जीवनशब्दप्रयोगवन्नानुपपन्नः । तथा चो-
पायापेक्षाद्युपेयार्थेति न मात्रपदवैयर्थ्यमिति ।

तत्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं कुतोऽवगतमिति तत्राह—श्रुति-
मुखादिति । “ यद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः ” (गुण्ड.
२।२।७) “ विद्ययाऽमृतमदनुते ” (दैश. ११) “ त-
स्मिन् दृष्टे परापरे ” (गुण्ड. १२।२।८) इत्यादि-
श्रुतिमुखादित्यर्थः । तर्हि प्रामभेव तत्त्वज्ञानं श्रुतिमुखात्,
कुतस्तद्विच्छेति तत्राह—आपातत इति । विचारं विना सा-
मान्यतोऽधिगतमित्यर्थः । नन्येतादृशानामधिकाराणां तत्त्वनि-

स्वार्द्धभागं विहायार्द्धभागं चतुर्धा वि-
भज्येतरेषु योजिते पञ्चीकरणं मायारू-

नोपायेन कथमिदमुत्पद्यतामिति मन्वानः सन्नाचार्य
ॐकारं सर्ववेदसारभूतं तथाविधसम्यग्बोधसमुदयनि-

र्णयप्रधानं शारीरकमेव व्याख्येयम् । किमपूर्वपञ्चीकरणनि-
र्माणेनेत्यत आह—अतिलघुनोपायेनेति । मन्वानो विचारय-
माणः । सिद्धार्थमाह—ॐकारमिति । ॐकारं प्रतिपद्येति
व्यवहितेन संबन्धः । अतिविततगम्भीरे भाष्ये बहुवादिविसं-
वादनिरासपटीयस्यलसप्रायाधिकारिणो न व्युत्पादयितुं शक्या ।
अतः सार्थक एव पञ्चीकरणारम्भ इत्यभिप्राय । तथाविधेति ।
गोक्षोपायभूतस्य बोधस्य समुदयः सम्यग्गनायासेन उदय
उत्पत्तिस्तस्य निदानं समीचीनं कारणमित्यर्थः । सम्यक्त्वं च
ज्ञानस्य निरतिशयफलहेतुत्वात् । ननु वेदार्थविचारस्यैव
तथाविधज्ञानोपायत्वाद्देद एव व्याख्येयः, न प्रणव इ-
त्यत आह—सर्ववेदसारभूतमिति । ॐकारो हि सर्ववे-
दसारभूतः सर्वकान्यापकत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च । तथा च
श्रुतयः “ तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सत्तृष्णान्येवमोकारेण
सर्वा वाक् संतृष्णा ” (छा. २ । २३ । ४) इति, तथा
“ ॐ इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपन्याख्यानम् ” (छा. १ । १ । १)

पददर्शनमध्यारोपापवादाभ्यां निष्पपञ्चं
प्रपश्यते ।

दानं प्रतिपद्य तदीयस्वरूपनिरूपणद्वारा तत्त्वं नि-
वेदयितुकामस्तदवयवभूतमकारमवतारयन्नध्यारोपा-

“ भूतं मवद्भविष्यदिति सर्वमोकार एव ” (माण्डू. १)
इत्याद्याः । स्मृतिरपि “ वेदः प्रणव एवायम् ” इत्यादिका । तथा
चौकारनिरूपणमेव सर्ववेदार्थनिरूपणमित्यर्थः । ननु तत्त्वज्ञानमि-
च्छतां तन्निर्णायकमहावाक्यनिरूपणमुचितं न प्रणवनिरूपणमत
आह—तदीयस्वरूपनिरूपणद्वारा तत्त्वं निवेदयितुकाम
इति । प्रणवस्वरूपेऽर्थतो निरूपिते महावाक्यमेवार्थतो निरूपितं
भवेदित्यर्थः । ननु ब्रह्मात्मैक्यं विचारविषयः । स च वाक्यार्थः न
पदार्थः । वाक्यं चानेकपदात्मकम् । तथा च प्रणवस्य वर्णत्रयात्मक-
त्वेन पदत्वान्न वाक्यता । अतो न तन्निरूपणेन वाक्यार्थो निरूप्ये-
तेति तन्न । प्रणवस्यापि वाक्यत्वात् । न वर्णसमूहः पदमिति
पदलक्षणं, वाक्ये व्यभिचारापत्तेः । किञ्च प्रत्येकं संभूय च
वाक्यांशबोधको वर्णः पदमिति तल्लक्षणम् । अन्यथैकाक्षराणा-
मर्थवाचकानां पदत्वं (न) स्यात् । स्मर्यते च “ अकारो वासुदेवः
स्यात् ” इत्यभिधानम् । अतो न वर्णसमूहः पदमिति । तथा

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च

पञ्चादन्यायमनुसरन् प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं प्रथमं स्थूलप्रपञ्चमुपन्यस्यति—पञ्चीकृतेति ।

अस्यायमर्थः । आकाशवायुतेजोम्ब्वक्षानि भूतानि

चाकारादीनामपि पदत्वात्तत्समुदायात्मकस्य प्रणवस्य वाक्यत्वं नानुपपन्नमिति भावः ।

ननु पदार्थावगतिपूर्विका वाक्यार्थावगतिः । अतः पदार्थो वर्णनीय इत्यत आह—तदवयवभूतमकारमिति । तस्य प्रणवस्यावयवभूतमित्यर्थः । वाक्यार्थो ह्यद्वितीयब्रह्मस्वरूपम् । अतस्तदवयवमाय तदवयवो निरूपणीय, किं प्रपञ्चोपन्यासेनेत्यत आह—अध्यारोपेति । वस्तुन्यवस्तवारोपोऽध्यारोपः । अध्यारोपितस्याधिष्ठानमात्रपर्यवशेषणमपवादः । अपवादस्य प्रतिषेधरूपत्वात्तस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वात्, तदर्थमध्यारोपस्य प्राथम्यम् । तथा च तदवयवनिरूपणाय प्रपञ्चोपन्यास इति भावः । त्रयाणां वर्णानां प्रणवावयवत्वे समाने किमित्यकारार्थः प्रथमतो निरूप्यते । तत्राह—प्रतिपत्तिसौकर्येति । स्थूलप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेऽपि न तस्याविद्यात्मकता प्रसिद्धा । अविद्यात्मकत्वानुपपादने च तस्य न ज्ञानेनापवादः संभवति । अतस्तन्निरूपणायैव स्थूलप्रपञ्चोपन्यास इति भावः ।

“ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि ” इति पदं व्याचष्टे—अस्या-

तावद्विद्यासहायात्परस्मादात्मनः सकाशादनुक्रमेण जातानि । तानि चातिसूक्ष्माणि व्यवहाराक्षमाणि । तदीयस्थौल्यापेक्षया कल्पितव्यवहर्तृप्राणिनि-

यमर्थ इति । स्थूलभूतानां पञ्चीकृतत्वमुपपादयितुं तत्कारणभूतानां सूक्ष्मभूतानामुत्पत्तिं दर्शयति-आकाशेति । “तस्मादात्मन आकाशः संभूतः” (तै. २ । १ । १ ।) इति श्रुतिसिद्धेयं स्पष्टिरुच्यते । अन्नशब्दः पृथिवीवाचकः । “पृथिवी वाजग” (तैत्ति. ३ । ६ । १) इति श्रुतेः । कथं शुद्धस्यात्मनो जगत्कारणत्वमित्यत आह-अविद्यासहायादिति । अनुक्रमस्तु श्रुतिसिद्धः । तेषां स्वरूपमाह-अतिसूक्ष्माणीति । सूक्ष्माण्यगोचराण्यत एव व्यवहाराक्षमाणि । तानि यदा पञ्चीकृतानि भवन्ति तदा स्थूलानि मवन्तीत्यन्वयः । तेषां किं पञ्चीकरणमकस्मादेव नेत्याह-कर्मापेक्षयेति । तर्हि स्पन्दनात्मकमेवापेक्ष्यम्, नेत्याह-धर्माधर्मकेति । धर्माधर्मावात्मा स्वरूपा यस्य तत्तथा । व्यवहारनिर्वाहकेति कर्मणः पञ्चीकरणोत्पादने योग्यतोक्ता । सूक्ष्माणामव्यवहार्यत्वाद्भवहारान्यथानुपपत्त्या पञ्चीकरणं कल्प्यमिति व्यवहारपदेन प्रमाणमपि सूचितमिति भावः । व्यवहारो व्यवहर्तृसाध्यः । न च व्यवहर्ता अद्वैतमतेऽस्ति । तत्राह-कल्पितव्यवहर्तृप्राणीति । निःकायः समूहः । अनाद्यवि-

सर्वं विराडित्युच्यते । एतत्स्थूलशरीरमात्मनः ।

कायव्यवहारनिर्वाहकतदीयधर्माधर्मात्मककर्मापेक्षया तान्येव पञ्चीकृतानि स्थूलानि भवन्ति । तानि हि प्रत्येकं द्वैविध्यमापद्यन्ते । तत्र चैकैकं भागं प्रविहायापरेषु भागेष्वेकैकशब्दानुविध्ये सिद्धे सति तत्तदात्मीयमर्द्धभागं परित्यज्येत्तरेषु भागेष्वेकैकस्य भागस्यानुप्रवेशे सति प्रत्येकं भूतानि पञ्चतामापन्नानि पञ्चीकृतानीत्युच्यन्ते । तेषु च “ वैशेष्यास्तु तद्वाद-

द्यावासनापरिकल्पिता व्यावहारिका जीवा व्यवहर्तार इति नानुपपन्नं किञ्चिदिति भावः । तानि चेत्यादि उच्यन्त इत्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टः ।

कथं तर्हि भूतानां पञ्चात्मकत्वे समाने व्यवहारासांकर्यमत आह-तेषु चेति । वैशेष्याद्भागस्याधिक्यात्तद्वादः पृथिवीजलमित्यादिव्यवहार इत्यर्थः । वीप्सा सूत्रे अध्यायसमाप्त्यर्था । तथा च न व्यवहारसंकर इत्यर्थः । पञ्चीकरणप्रतिपादकश्रुत्यादिप्रमाणाभावे कथं पञ्चीकरणं सिद्धवदुपन्यस्यत इत्याशङ्क्य परिहरति-न चेत्यादि तानि चेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । भूतप्रयसर्गश्रुतौ भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणतां सिद्धवत्कृत्य तद्दृष्टान्तेन

स्तद्वादः" (ब्र. सू. २ ४. २२) इति न्यायेन व्यवहारसंकरः सिद्ध्यति । न च पञ्चीकरणमप्रमाणकमिति वक्तुं युक्तम् । भूतत्रयसर्गश्रुतौ भूतपञ्चकसर्गाङ्गीकारव त्रिवृत्करणश्रुतौ पञ्चीकरणाङ्गीकारात् ।

ननु भूतत्रयसृष्टिश्रुतौ ब्रह्मणः सच्छब्दितस्याद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थं सृष्टिपरिपूर्तये च भूतद्वयमश्रुतमपि

त्रिवृत्करणश्रुते पञ्चीकरणोपलक्षणपरतामाह—भूतत्रयेति । भूतत्रयसृष्टिश्रुतेर्भूतपञ्चकोपलक्षणता युज्यते, न त्रिवृत्करणश्रुते पञ्चीकरणोपलक्षणता, प्रमाणामावादित्याशङ्कते—ननु भूतत्रयेति । तुशब्दसूचित वैषम्यमुपपादयति—ब्रह्मण इति । " सदेव सोम्येदमम आसीत्" इत्यारम्य "तत्सत्यं स आत्मा" (छान्दोग्य ६।२।१) इत्युपसहारात्सच्छब्दित ब्रह्म । तस्माद् ब्रह्मणो भूतद्वयानुत्पत्तौ नाद्वितीयता तस्य सिद्ध्येत् । कार्यकारणयोरभेदेन सत्यद्वितीयतोपपद्यते । एतदुक्तमद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थमिति । सृष्टिपरिपूर्तये इति । जगदन्तःपात्तिनोर्षाव्याकाशयोर्ब्रह्मपर्यन्तेन ब्रह्मणो जगत्सृष्टि परिपूर्तये, सकलनगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधादित्यर्थः । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः ।

ननु छान्दोग्ये (६।३) भूतत्रयस्यैवोत्पत्तिश्रवणात् अश्रुत भूतपञ्चककल्पनमयुक्तं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रासङ्गादि-

श्रुत्यन्तरमाश्रित्य गुणोपसंहारन्यायेनोपसंहर्तव्यम् ।
त्रिवृत्करणश्रुतौ तु पञ्चीकरणोपलक्षणे न कारणमस्तीति
चेत् । न । छान्दोग्ये भूतपञ्चकसृष्टिविवक्षायां पुन-

त्यत आह—भूतद्वयमश्रुतमपीति । गुणोपसंहारेति सकलशा-
खाप्रत्ययमेकं कर्मेति प्रतिपादने एकस्यामेव शाखायां चातु-
र्होत्रकर्मप्रतिपत्त्यसिद्धेर्यथा शास्त्रान्तरमाश्रित्य तदुपसंहारस्तथे-
हापि शास्त्रान्तरमाश्रित्य भूतद्वयसर्गोपसंहार इति । तथा च ना-
श्रुतकल्पना, शास्त्रान्तरे श्रुतत्वात् । नापि श्रुतहानिः पञ्चकस-
र्गेऽपि श्रुतस्य विसर्गस्यापरित्यागादित्यर्थः ।

एवं भूतत्रयसृष्टिश्रुतेर्भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणे प्रमाणमभिधाय
त्रिवृत्करणश्रुतिः पञ्चीकरणोपलक्षणा न प्रमाणमित्याह—त्रिवृ-
त्करणेति । अयमाशयः । त्रिवृत्करणं तु साक्षाच्छ्रूयते न
पञ्चीकरणं, तादृशश्रुत्याद्यभावात् । ननु सूक्ष्मयोर्वायुनभसोर-
व्यवहार्यत्वात्, तदीयस्थौल्यस्य भूतान्तरानुप्रवेशाभावेऽभा-
वात्, व्यवहारान्यथानुपपत्त्या पञ्चीकृतिः कल्प्यत इति चेत् ।
न । तस्यान्यथाप्युपपत्तेः सूक्ष्माणामपि परमाणूनां व्यवहार्यत्वात् ।
तेषां प्रत्यक्षव्यवहारो नास्तीति चेत्तदिहापि तुल्यं, वाय्वाका-
शयोरप्रत्यक्षत्वात् । अतो न पञ्चीकरणोपलक्षणे प्रमाणमिति ।
किमेतच्चोद्यं भूतत्रयसर्गश्रुतेर्भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणत्वमनङ्गीकुर्वत
इति विकल्पवाक्यैकवाक्यतया सकलसर्गप्रतिपादकश्रुतीनां व-

त्रिवृत्करणव्यपदेशस्य परिसंख्यार्थत्वे प्रकरणविरोधप्रसङ्गात् । किं च नभोनभस्वतोरपि स्थूला भार्गा शब्दस्पर्शा श्रोत्रेण त्यचोपलभ्येते । “ पञ्च चेन्द्रियगोचराः ” (गी. १३।५) इत्यत्र स्थूलानि भूता-

हाणि समन्वयाभावप्रसङ्गात् इत्याह—नेति । द्वितीयं दर्शयति—छान्दोग्येति । परिसंख्यार्थत्वं इति । “अपपरी वर्जने” (पा. सू. १ । ४ । ८८) इति सूत्रात्पञ्चीकरणनिवृत्त्यर्थत्व इत्यर्थः । प्रकरणविरोधेति । छान्दोग्ये उपलक्षितभूतपञ्चकसृष्टि प्रकृत्य त्रिवृत्करणमात्रप्रतिपादने प्रकरणविरोध इत्यर्थः । न पञ्चीकरणे प्रमाणाभावः, व्यवहारान्यथानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् । न च परमाणुव्यवहारात्तस्य व्यवहारः स्यादिति वाच्यं, स्थूलो वायुर्व्याप्तं नभ इति व्यवहारस्य तद्विदक्षणत्वात् । नभोनभस्वतोभूतान्तरानुप्रवेशे रूपादिमत्तयोपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, तर्हि त्रिवृत्करणपक्षे ऽस्मितेऽसोर्गन्धवत्तयोपलम्भप्रसङ्ग इति तुल्यम् । अथ श्रुत्येव शस्याहपत्वादितरांशस्याधिक्यात्जातिप्रसङ्ग इति चेत्तुल्यमन्यत्राप्यभिनिवेशादिति । न च नभोनभस्वतोरप्रत्यक्षता, प्रत्यक्षगुणकत्वात् । न च वातानीतगन्धाश्रये व्यभिचारः, तस्य कदाचित्तज्जातीयप्रत्यक्षोपपत्तेरिति नावयं किञ्चित् । इतोऽपि पञ्चीकरणमभ्युपेयमित्याह—किं चेति ।

नीन्द्रियगोचरशब्देन व्याख्यातानि भगवता भा-
ष्यकृता । न च शब्दस्पर्शयोः स्थूल्यं भूतान्तरानु-
प्रवेशादृते सिद्ध्यति । तानि चैतानि पञ्चीकृतानि
पञ्चसंख्याकानि भूतानि स्वकार्यव्यापित्वान्महान्ति
च व्यपदिश्यन्ते । तेषां च कार्यमन्तःकरणप्राणसम-

कथं शब्दस्पर्शयोर्नभोनभस्वत्स्थूलभागात्मतेति । तत्राह—पञ्च
चेन्द्रियगोचरा इति । कथं भाष्यकारैरिन्द्रियगोचरशब्देन
स्थूलानि भूतानि व्याख्यातानीति चेत्, कार्यकारणयोरभेदाभि-
प्रायेणेति श्रुम् । न कार्यकारणयोः परमार्थतो भेदोऽस्ति, स-
र्वस्य भेदमात्रस्याग्नेनिराकरिष्यमाणत्वात् । ननु “महाभूतान्यहं-
कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोच-
राः॥” (गी. १३।९) इत्यत्र महाभूतशब्देनैव स्थूलभूतानामुक्त-
त्वादिन्द्रियगोचरशब्देन पुनर्महाभूतव्याख्याने पौनरुक्त्यापात
इति चेत् । न । महाभूतशब्देन सूक्ष्मभूतोक्तेः । कथं तेषां महाभूत-
शब्दवाच्यतेति चेत् । न । लिङ्गदेहास्यस्य स्वकार्यव्यापित्वेन म-
हत्त्वोपचारात् । वदयति च “पूर्ववन्महान्ति च भवन्ति”
इति । तथा च शब्दस्पर्शयोर्नभोनभस्वत्स्थूलभागात्ता युक्तेति
भावः । ततः किम् । अत आह—न चेति । उपसंहरति—तानि
चेति । पञ्चीकृतानां महत्त्वे हेतुमाह—स्वकार्येति । तेषां

घीनामिन्द्रियसमष्टीनां च गोलकादिभेदभिन्नमाधि-
 दैविकं ब्रह्माण्डमाध्यात्मिकमाधिभौतिकं च तत्तदु-
 च्चायचपरिच्छिन्नशरीरभेदजातम् । तदिदं भूतभौति-
 करूपं सकलमपि स्थूलं जगदध्यात्माधिदैवादिभेद-
 भिन्नमेकीकृत्य विराडित्युच्यते । न पुनराध्यात्मिका-
 धिभौतिकाधिदैविकविभागोऽस्ति सर्वस्यास्य भेद-

कार्यमेव गमयति-तेषां चेति । चकारः पुनरर्थे । अन्तःकर-
 णसमष्टिः सर्वान्त करणसमुदायः । प्राणसमष्टिः सर्वप्राणस-
 मुदायः । सर्वेन्द्रियसमुदाय इन्द्रियसमष्टिः । तासां गोलका-
 दिभेदैः स्थानभेदैर्भिन्नं सकलमपि स्थूलं जगदेकीकृत्य विराडि-
 त्युच्यते । अध्यात्मविद्विरिति यो नना । विविधं राजत इति
 विराट् । तत्राधिदैविकं निर्दिशति-ब्रह्माण्डमिति । आध्या-
 त्मिकं गोलकादि । आधिभौतिकमिन्द्रियाणां विषयः । उच्यो
 देवमनुष्यादिः । अवचः तिर्यगादिः । भूतभौतिकरूपमिति ।
 कारणकार्यरूपमित्यर्थः ।

कथमसंकीर्णानामाध्यात्मिकादीनामेकीकरणम् । तत्राह-न
 पुनरिति । विभागो वास्तव इति शेषः । कुत इत्यत आह-
 सर्वस्येति । अयं भावः । आध्यात्मिकादिकार्यभूतपञ्चका-
 भिन्नं भूतपञ्चकार्यत्वात् । यद्यस्य कार्यं तत्ततोऽभिन्नम् ।
 यथा मृत्कार्यं करकादि मृदभिन्नम् । तथा चेदम् । तस्मात्तथा ।

जातस्य भूतपञ्चककार्यस्य मृद्धिकारस्येव तद्व्यतिरेके-
णाभावादिति ।

अथेदं वैराजमेव रूपं प्रत्यगात्मतया प्रतिपत्तव्यं,
न त्वन्यदात्मतत्त्वं ज्ञातव्यमस्तीति चेन्नेत्याह-एत-
त्स्थूलशरीरमात्मन इति । ननु इदमात्मनः श-
रीरमपवर्गे नोपयुज्यते, तस्याशरीररूपत्वात् भोगाय-
त्नत्वेन भोगोपयोगित्वं वक्तव्यम् ।

न च पितृपुत्रादौ मुद्गरघटप्रदंसादौ व्यभिचारः, उपादानरूप-
कारणविशेषस्य विवक्षितत्वात् । साध्यविक्रलो दृष्टान्त इति चेत् ।
तत्र वक्तव्यं किं मृद्धद्वयोरत्यन्तभेदः, उत भेदाभेदाविति ।
तत्र नाद्यः । कुण्डलस्यापि मृज्जातीयत्वप्रसङ्गत्वात् अत्यन्तभेदा-
विशेषात् । द्वितीयेऽपि किं कारणस्य कार्यात् भेदाभेदौ, कार्यस्य
वा कारणात् । न । उभयथाऽपि वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवात् ।

ननु कार्यस्य कारणात्मनाभेदः कार्यात्मना भेद
इत्यापेक्षिको भेदव्यवहार इति चेत् । न । सापेक्षस्य
स्वरूपस्यावास्तवत्वात् । यद्धि यस्यान्यानपेक्षस्वरूपं तत्तस्य
तत्त्वम्, यदन्यापेक्षं न तत्तस्य तत्त्वम् । अन्याभावेऽमा-
यात् । अतः प्रतीयमानभेदस्य मिथ्यात्वान्न कार्यकारणयो-
र्वास्तवो भेद इति लोकायतिकदृष्ट्या शङ्कते-अथेति । परि-
हरति-नेत्यादेति । आत्मनः शरीरसंबन्धाभावमभिप्रेत्या श-

इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् । एतदुभया-
भिमान्यात्मा । एतन्नयमकारः ।

कुत्र च तदभिमानाधीनो भोगः स्यादिति तत्र
जागरिते तदभिमानप्रयुक्तो भोगो भवतीति वक्तुं
जागरितं लक्षयति-इन्द्रियैरिति । सुषुप्तिय्यावृ-
त्त्यर्थं शब्दादिविषयवाचकमर्थं पदं स्वप्नं निरस्तितु-

ङ्कने-नन्विति । संभवे वा आत्मन एतच्छरीरं मोक्ष उप-
युज्यते, अवस्थान्तरे वेति विकल्प्य प्रथमस्यासंभवमाह-अ-
पवर्ग इति । कुत इत्यत आह-तस्येति । “ अस्थूलम् ”
(बृह. ३ । ८ । ८) इत्यादिश्रुतेरशरीरतेत्यर्थः । अवस्था-
न्तरमाकाङ्क्षाह-भोग्यायतनत्वेनेति । भोगः सुखादिसाक्षा-
त्कारः । तदायतनत्वं तन्निष्पादनस्थानत्वम् । भोगोपयोगित्वं तु
तत्साधनत्वमिति विवेकः । उभयं स्वात्मपरात्मभेदेनेति द्रष्टव्यम् ।
कुत्रेति । कस्यामवस्थायामित्यर्थः । चकार. समुच्चयार्थः । एत-
दुत्तरत्वेन मूलमवतारयन्नाह-तत्रेति । तस्या शङ्कायां सत्या-
मित्यर्थः । उपलब्धिर्जागरितमित्युक्ते सुषुप्तेऽतिव्याप्तिः, तत्रापि
स्वरूपोपलब्धिसत्त्वान् । अन्यथा ‘ सुखमहमस्ताप्सम् ’ इ-
त्युत्थितस्य परामर्शानुपपत्तेस्तस्मिन्मृत्युत्थयर्थपदमित्याह-सुषुप्तीति ।
ननु स्वरूपमप्यर्थ एव । तत्राह-शब्दादीति । तावत्युक्ते

भिन्द्रियविशेषणम् । तत्र हि विद्यमानमपि मनो विविधविषयाकारेण परिणतं साक्षिणो दृश्यतयाव-
तिष्ठमानं नोपलब्धौ करणं भवतीति भावः ।

स्वप्नेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—स्वप्नमिति । अस्त्येव तत्रापि मनो-
ऽन्तरभिन्द्रियमिति चेत्तत्राह—तत्रेति । तत्र स्वप्नावस्थायां
यद्यपि मनसोऽवस्थानमस्ति तथाऽपि दृश्यविषयाकारपरिणत-
त्वात् तद्ब्राह्मकवृत्त्याकारपरिणामः संभवति, युगपदेव ग्राह्याह-
कत्वेन विरुद्धपरिणामद्वयानुपपत्तेः ।

ननु उपादानभूताविद्यावृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिमात्रवेद्यत्वान्नेन्द्रि-
यवेद्यः स्वप्नपदार्थः । अतः स्वप्ननिवृत्तये इन्द्रियविशेषणं युक्त-
मिति । ननु विवरणानुसारिणस्तु निद्रादोषदूषितान्त.करणाव-
च्छिन्नचैतन्यं स्वाविद्याशक्तिविवर्तस्वप्नावलम्बनमिच्छन्ति, अ-
न्तःकरणस्य च तद्ब्राह्मकवृत्त्याकारपरिणामम् । अत इन्द्रियैरर्थो-
पलब्धिर्जागरितमिति तन्मतेऽतिव्याप्तिरिति चेत् । न । तन्मते व्या-
ह्यपदस्यानुसंधेयत्वात् । न च तर्हि जाग्रत्सुखाद्युपलब्धावव्या-
प्तिरिति शङ्क्यम्, सुप्तादेरिन्द्रियवेद्यत्वानभ्युपगमादिति द्रष्ट-
व्यम् । यद्वा मनस इन्द्रियत्वानभ्युपगमात् मनोमये स्वप्नेऽ
तिव्याप्तिः ।

ननु कर्षं मनस इन्द्रियत्वस्यानभ्युपगम इति । उच्यते ।
लिङ्गदेहात्मवर्गणनावसरे कर्षेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चक-

ननु वैराजे शरीरे जागरिते च मृत्यगात्मा कथमहं
ममेत्यभिमानभागी भवितुमुत्सहते । न हि तस्यास-
ङ्गोदासीनस्य कचिदहंकारो ममकारो वा युज्यते ।

मितीन्द्रियत्वस्य बागादिष्वेव नियमितत्वात् । तथाचान्तःकर-
णवृत्त्यभ्युपगमे तस्यानिन्द्रियत्वाच्च तद्वेद्ये स्पष्टेऽतिव्याप्तिः ।
यस्तुतस्तु विचार्यते । अन्तःकरणवृत्तिर्हि द्विधा, वृत्तिः फलं
चेति । तत्र वृत्तिरन्तःकरणस्य विशिष्टशब्दादिप्रमाणवलात्त-
त्तद्विषयाकारसमुच्छ्वासः । फलं तु तस्य चक्षुरादिद्वारा बाह्य-
विषयाकारपरिणामः । तदुभयं प्रमाणमेव । न पुनरप्रमाया
अन्तःकरणवृत्तिरूपत्वं मायावादिनाभ्युपेयते, तस्या अवि-
द्याविवर्तत्वाद्भीकारात् । तदुक्तमिष्टसिद्धिकारैः—“सदसद्म्या-
मनिर्वाच्याविद्या वैद्यैः सह भ्रमः” । इति । तस्मात्त्वप्रस्य वि-
पर्ययत्वात्प्रान्तःकरणपरिणामत्वमित्यतः सुष्टुक्तं नोपलब्धौ करणं
भवतीति भाव इति ।

यत्तु तदुभयाभिमान्यात्मा विश्व इत्युक्तं तदयुक्तम्, आ-
त्मनोऽभिमानाभावादिति शङ्कते—नन्विति । वैराजे शरीरे
अहमिति जागरिते ममेति विभागः । “असङ्गो ह्ययं पुरुषः”
(बृह. ४ । ३ । १९) इति श्रुतिमाश्रित्यात्मनोऽभिमाना-
भावं दर्शयति—न हीति ।

सिद्धान्ती अभिमानस्य वास्तवमसत्त्वमद्वीकृत्य काल्प-

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि,
तत्कार्यं च पञ्चप्राणाः दशेन्द्रियाणि मनो बु-

तत्र वस्तुतोऽभिमानाभावेऽपि कल्पनया तदुपपत्ते-
रित्यभिप्रेत्य स्थूले शरीरे जागरिते चाहंममाभिमा-
नवतः संज्ञां दर्शयन्नध्यात्माधिभूताधिदैवविभागा-
भावं सूचयति-तदुभयेति ।

ननु धैराजं शरीरं जागरितं उभयत्राभिमानी
चेति कथमेतद्वयमद्वैतवादिभिरास्थीयते, तत्राह-
एतन्नयमिति ।

तदेवमाद्यमकारं निरूप्य मध्यममुकारं निरूप-
यितुं सूक्ष्मप्रपञ्चं कथयति-अपञ्चीकृतेति ।

अयमर्थः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणि सूक्ष्म-

निकोऽभिमान इति परिहरति-तत्रेति । अध्यात्माधिभूताधि-
दैवविभागाभावम् । वस्तुत इति शेषः । द्वैतापत्तिमाशङ्कते-न-
न्विति । वास्तवाभेदमाश्रित्य परिहरति-तत्राहेति । घृत्तानु-
वादपुर-सरमुत्तरप्रत्ययवतारयति-तदेवमिति । अपञ्चीकृतप-
ञ्चमहाभूतानीति पदतात्पर्यं कथयति-अयमर्थ इत्यादिना ।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्त्वपञ्चीकृतानि भूतानीति धोऽनना । तेषां
सूक्ष्मत्वमाह-तन्मात्राणीति । तेषामाशादीनां मानाणि वा-

भूतानि परस्परमनुप्रवेशशून्यान्यपञ्चीकृतानि पञ्च संख्याकानि पूर्ववन्महान्ति च भवन्ति । तेषां च कार्यं कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायु-पञ्चकं बुद्धिर्मनश्चेत्यन्तःकरणाद्वयमिति सप्तदशकं लिङ्गम् । तच्चेद कयापि विधया प्रतीचो गमकत्वा देव लिङ्गमिति व्याख्यायते । तत्कार्यत्वमुक्त्या भौ-तिकत्वमभिदधानो लिङ्गस्याहंकारिकत्वमप्रामाणि-कमिति मन्यते । तदेतदपञ्चीकृतभूतपञ्चकं लिङ्गम् ।

रणानि । तेषां पञ्चीकृतत्वं दर्शयति—परस्परेति । पूर्वदिति । स्वकार्यव्यापित्वादित्यर्थः । तेषां कार्यमाह—तेषां चेति । वा-क्पाणिपादपायूपस्थानीति कर्मेन्द्रियाणि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्गिह्रा प्राणानि ज्ञानेन्द्रियाणि । प्राणादि वायुपञ्चकम् । चित्ताहंकारयो-र्बुद्धिमनसोरन्तर्भावमभिप्रेत्याह—अन्तःकरणद्वयमिति । तेषां लिङ्गशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—प्रतीचो गमकत्वादिति । प्रतीच प्रत्यगात्मनो गमनत्वाज्ज्ञापकत्वात् । लीनमर्थे गमयतीति लि-ङ्गमिति ध्युत्पत्त्या गमकं लिङ्गमिति प्रसिद्धे । कयापि विधयेति । केनापि प्रकारेण इन्द्रियाणि स्वप्रवृत्त्या स्वप्रेरक-मनुमापयन्तीत्यर्थः । तत्कार्यत्वमिति । तस्य सप्तदशावयवात्मकस्य लिङ्गस्य अहंकारिकत्वमहंकारविषयत्वमित्यर्थः । अप्रामाणिकमिति इति । इयत् भूतकार्यमतोऽस्मिन्नहमि-

द्विश्वेति सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भं
इत्युच्यते । एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः । करणे-

तच्च सप्तदशकं पूर्वोक्तभूतकार्यात्मकतया भौतिकम् ।
सर्वमेतदेकीकृत्य हिरण्यगर्भशब्देनोच्यत इति हिर-
ण्यगर्भस्यापि विराडात्मवन्नात्मत्वम् । किन्तु तदु-
पाधित्वमित्यभिप्रेत्याह-एतदिति ।

अथाधुना चास्य भोगायतनत्वं यत्र तमवस्थावि-
शेषं लक्षयति-करणेऽपि ।

प्रत्ययः स्वप्न इत्युक्ते सुषुप्तावतिप्रसक्तिर्भा भूदित्यु-

त्यात्माभिमानोऽप्रामाणिक इत्यर्थः । भूतभौतिकयोः कार्य-
कारणत्वेनामेदमाश्रित्य हिरण्यगर्भशब्देन भूत इत्याह-तदेत-
दिति । भौतिकत्वे हेतुर्भूतकार्यात्मकतयेति । हिरण्यगर्भ-
इव प्रत्यगात्मतया प्रत्येतव्य इति नेत्यत आह-हिरण्यगर्भस्या-
पीति । हिरण्यगर्भस्यापि नात्मत्वं, किन्तु विराडात्मवत्तदुपाधि-
त्वमित्यन्वयः । तस्यात्मन उपाधिस्तदुपाधिः । तस्य भावस्त-
त्त्वमिति यावत् । हिरण्यगर्भोपाधिकस्यात्मनोऽपि भोगः किं
जागरिते, अथवा अवस्थान्तर इति निज्ञासायामवस्थान्तरं दर्श-
यति-अथाधुनेति । करणेऽप्युपसंख्येतेषु प्रत्ययः स्वप्न इति
स्वप्नलक्षणं, स्वप्नावस्थायां विपणाभावात् ।

धूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सवि-
षयः स्वप्न इत्युच्यते । तदुभयाभिमान्यात्मा
तैजसः । एतन्नयमुकारः ।

क्तं-सविषयः स्वप्न इति । वासनामयविषयसहितः
स्वप्नेऽपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । जागरितव्यावृत्त्यर्थ-
मुक्तं-करणेषूपसंहृतेष्विति ।

ननु तर्हि करणाभावात्कथमयं प्रत्ययः समुद्भवेदि-
त्याशङ्क्याह-जागरितेति । संस्कारग्रहणं न का-
रणान्तरपरिसंख्यार्थं कारणान्तरस्यादृष्टादेरिष्टत्वा-
दिति द्रष्टव्यम् ।

इदानीं हिरण्यगर्भशरीरे स्वप्ने चाहंममाभिमान-
वतः संज्ञां संगिरते-तदुभयेति । तैजसस्तेजसि
वासनायामभिमानितया निर्वृत्तो भवतीति व्युत्प-

सविषयत्वाभावमाशङ्क्याह-वासनेति । करणाभावे प्र-
त्ययानुदयमाशङ्कते-तर्हीति । संस्कारस्यैव करणत्वाल्ल कर-
णाभाव इति परिहरति-जागरितेति । कश्चिदाह स्वप्नः स्मृ-
तिरिति । स प्रष्टव्यः स्मृते. किं लक्षणमिति । संस्कारजन्यत्व-
मिति चेत्, प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः । तन्मात्रजन्यत्वं तु प्रवृत्ते
नास्तीत्यत आह-संस्कारग्रहणमिति । परिसंख्या परिवर्जनम् ।
अदृष्टादेरिति । आदिशब्दादोषो गृह्यते ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्या-

त्योच्यते । न च सूक्ष्मशरीरं स्वप्नावस्था च तयोर-
भिमानीत्येतन्नितयाङ्गीकारेण द्वैतमाशङ्कितव्यमित्या-
ह-एतन्नयमुकार इति ।

नन्वकारात्मकस्थूलशरीरस्योकारात्मकसूक्ष्मशरी-
रस्य च पारमार्थिकत्वाभ्युपगमे द्वैतता स्यादिति ।
नेत्याह-शरीरद्वयेति । कथं पुनरात्माश्रयमात्मविष-
यमज्ञानं कार्याय पर्याप्तम् । अचेतनत्वादिति । त-

न चादृष्टस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिरिति वा-
च्यम्, सर्वोत्पत्तिमत्तिमित्तकारणत्वव्याहृतिप्रसङ्गादिति संज्ञां
संगिरते । व्यवहारासांकर्यायेति शेषः । तैजसत्वं निर्वृत्ति-
तेजसीति । निर्वृत्तस्तृप्तः । द्वैतार्थात् परिहरति-न चेति ।

तदेवमकारोकारनिरूपणं सप्रपञ्चं व्याख्याय मकार-
निरूपणमवतारयति-नन्विति । स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चरूपकार्यस्य
तत्कारणमात्रत्वाच्च द्वैतमिति परिहरति-नेत्याहेति । अ-
ज्ञानस्य प्रपञ्चोत्पादकत्वासंभवमाशङ्कते-कथमिति । तत्र
हेतुमाह-अचेतनत्वादिति । पर्याप्तमलं समर्थमिति या-
वत् । आत्माश्रयमात्मविषयमित्यस्यायं भावः । न अ-
नात्मनः अज्ञानाश्रयता, तस्याज्ञानोत्पादितत्वेन तदाश्रय-
त्वायोगात् । न हि मृदुत्पादितो घटो मृदाश्रयो भवति ।

ब्राह्म-साक्षात्समिति । कुलालाद्यधिष्ठितं हि मृदा-
दिघटादिकं कुर्वद्दुपगम्यते । तद्वच्चिदाभासव्याप्तम-
ज्ञानं शरीरद्वयाकारेण परिणमते विवर्तत इत्यर्थः ।

कथं तर्हि स्वप्रकाशचैतन्यमावरणरूपाऽविद्या समाश्रयेदिति
चेत् । तत्र किं वास्तवमाश्रयत्वं न संभवति उत प्रातीतिकमपि ।
आद्येऽविद्या एव । द्वितीये अहमज्ञ इत्यनुभवविरोधः ।
तथा चात्माश्रयमज्ञानमिति युक्तम् । तथाऽज्ञानविषयोऽप्या-
त्मैव । कथं तर्हि घटाज्ञानं पटाज्ञानमिति अनुभव इति चेत् ।
तदवच्छिन्नचैतन्यावरणादेवेति शून्यः । घटविषयकमज्ञानमित्यत्र
घटावरणरूपमज्ञानमिति वक्तव्यम् । तच्च न संभवति प्रमाण-
प्रयोजनयोरभावेन नडावरणस्य दुर्निरूपत्वात् । प्रसक्तप्रकाश-
प्रतिबन्धायावरणमपेक्षते । न कदाचिज्जडे प्रकाशः प्रसक्तः ।
विस्तृतमेतद्विषयवर्णनार्थिरिति मेहं वदामः । उक्तं च-

“आश्रयत्वविषयत्वमाग्निनी

निर्बिभागचित्तिरेव केवला ।

पूर्वसिद्धतमसो हि पश्विमो

नाश्रयो भवति नापि गोचरः ” ॥

(सङ्खे० शारी० १।३।९) इति ।

अतोऽभेतनत्वादज्ञानं कथं कार्यय पर्याप्तमिति । उत्तर-
माह-तत्रादेति । आ समन्ताद्दासत इत्याभासः चैतन्यं तेन
सह वर्तत इति तथा । चैतन्याधिष्ठितमित्यर्थः । दृष्टान्तः

कृतमित्युच्यते । एतत्कारणशरीरमात्मनः । तच्च
न सत्, नासत् । नापि सदसत् । न भिन्नं, नाभि-

“तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” (बृह० १ । ४ । ७) इत्या-
दिश्रुतावव्याकृतस्य कारणत्वश्रुतेः । कथमात्माज्ञान-
स्य तु तदुक्तमित्याशङ्क्य तत्रैवाव्याकृतशब्दप्रयो-
गान्नैवमित्याह-अव्याकृतमिति ।

शरीरद्वयहेतोरव्याकृतस्यार्थक्रियाकारित्वेन स-
त्त्वान्युपगमात्, तत्कार्यस्यापि तथात्वात्, अद्वैतानुप-
पत्तिरित्याशङ्क्याह-तच्चेति । तस्यापि सत्त्वे सदे-

सप्त । प्रपञ्चद्वयकारणमात्माज्ञानमित्युक्तं तदुक्तं, श्रुतिवि-
रोधादित्याशङ्का परिहरति-तद्धेदमिति । अव्याकृतं सुषु-
प्तिर्निद्रा भायाऽविद्या शक्तिरिलाघनेकशब्दवाच्यमात्माज्ञा-
नमित्यर्थः ।

नन्वज्ञानं सदुतासत् । अथ वा सदसद्भिन्नमुताभिन्नम् ।
अथ वा भिन्नाभिन्नमिति निरूपणासहिष्णुतया अनिर्वचनी-
यत्वं प्रकटयितुमाह-शरीरेत्यादिना । तच्च न सदित्युक्तम् ।
तदाक्षिपति-शरीरद्वयहेतोरिति । तस्य सत्त्वे हेतुमाह-अर्थ-
क्रियाकारित्वेनेति । तत्र किमनिष्टमित्यत आह-अद्वैतानु-
पपत्तिरिति । तत्रोत्तरत्वेन मूलमवतारयति-तच्चेतीति । तदु-
पपादयति-तस्यापीति ।

वेति ब्रह्मण्यवधारणायोगात् अभिधास्यमानज्ञानाप-
नोद्यत्वानुपपत्तेश्च सत्त्वासिद्धिरित्यर्थः ।

तर्हि सत्त्वनिषेधादसत्त्वमेव स्यात् । नभोनलिनी-
वदिति चेन्नेत्याह—नासदिति । अज्ञोऽहमित्यपरो-
क्षप्रतीतिविरोधादर्थक्रियाकारित्वाच्च नात्यन्तिकम-

नन्वग्रे सृष्टेः पूर्वं सदेवासीदिति सन्मानमेवावधारयति श्रु-
तिर्न तु ब्रह्मासीदिति । तत्कथं ब्रह्मण्यवधारणयोग इति चेत् ।
न । छान्दोग्ये “सदेव सोम्य” इत्युपक्रम्य, “तत्सत्त्वं स आ-
त्मा” (छा. ६।२-२०) इत्युपसंहारात् ब्रह्मण्येवावधारणोपपत्ते ।
हेत्वन्तरमाह—अभिधास्यमानेति । अयमर्थः । न ज्ञानं व-
स्तुतो निवर्तकं, तेन सह विरोधाभावात् । विरोधस्तु प्रसिद्ध
एव ज्ञानाज्ञानयोः, रज्जुतत्त्वज्ञानेन रज्ज्वज्ञानविलयदर्शनात् ।
यद्यज्ञानं परमार्थतः सत् स्यात् तर्हि ज्ञानेन न निषर्तेत । नि-
वर्तते च तत् । श्रूयते च “भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ।”
(संक्षे० शारी० ४।४६) इति । तस्मान्न सदज्ञानमिति सत्त्वास-
त्त्वयोः परस्परस्पर्द्धिनोरेकनिषेधे ऽन्यविधिनान्तरीयकत्वादस-
देवेत्याशङ्कते—तर्हीति । दूषयति—नेत्याहेति । कुत इत्यत
आह—अज्ञोऽहमिति । न ह्यत्यन्तासत् । शशशृङ्गादेरपरोक्षा-
वभासः संभवतीत्यर्थः ।

नन्वसत्त्वनिषेधे सत्त्वं, सत्त्वनिषेधे चासत्त्वम् । अतः कथं

सत्त्वम् । न च परस्परविरोधे सत्त्वासत्त्वयोर्विधान्तरानुपपत्तिः । संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदप्रतिपादको योऽन्योन्याभावः स यथा एतदुभयविलक्षणस्तद्वदत्रापि सत्त्वासत्त्वविलक्षण इत्यर्थः । अभावान्योन्याभावयोरन्योन्याभावस्य तद्भानाम्युपगमवदिहापि सत्त्वस्यासत्त्वस्य चानभ्युपगमसंभवादिति भावः ।

तृतीयः प्रकार इत्याशङ्क्याह—न चेति । विधान्तरमेव दृष्टान्तेन साधयति—संसर्गाभावान्योन्याभावयोरिति । संसर्गाभावश्चान्योन्याभावश्च संसर्गाभावान्योन्याभावौ । तयोरन्योन्याभावः अन्योन्यात्मकता । तदभावः अन्योन्यात्मकताऽभावः । तद्भानाम्युपगमवदिति । तदुभयानम्युपगमसंभवादिति योजना । अयमर्थः । अनम्युपगमसंभवादित्वन्ते परिशेषात्मकारान्तरसम्भव इति योजनीयम् । “अभावान्योन्याभावयोरिति” पाठे संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदको योऽन्योन्याभावस्तस्य तदुभयविलक्षणत्वाङ्गीकारवदित्यर्थः । यद्यपि तार्किकमते भावान्योन्याभावयोः संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदकः स्वरूपातिरिक्तोऽन्योन्याभावो नास्ति, तथापि स्वरूपात्मकभेदानम्युपगमात् भेदकः कश्चिदाकार एष्टव्यो, भावाभावयोरभावयोर्वान्यथापेक्षानपेक्षविरुद्धधर्मयोर्भेदस्वरूपयोरैक्यप्रसङ्गात् । अतो दृष्टान्तोपपत्तिरिति । परिशेषात् सप्ततत्त्वमुच्य एवास्त्वन्याकृ-

अस्तु तर्हि प्रत्येकं सत्त्वासत्त्वप्रतिपेधेऽपि समु-
च्चितं सदसदात्मकमव्याकृतमिति चेत् । मैवम् ।
विरोधात्, एकत्र तद्भावासन्भवादित्याह-नापीति ।
तर्हि सतोऽसतः सदसद्भ्यां च भिन्नमिति चेन्नेत्याह-
न भिन्नमिति । न हि भेदो धर्मत्वेन स्वरूपत्वेन वा
प्रतिपादयितुं शक्यते । धर्मत्वे भेदाभेदविकल्पप्रवे-
शप्रसङ्गात् । स्वरूपत्वे चान्यतरपरिशेषापाता-
दित्यर्थः ।

तमिति शङ्कते-अस्तु तर्हीति । न च समुच्चयोऽनुपपन्न
इति वाच्यम् । त्रिदोषसमुच्चयस्य संनिपातत्ववत्, त्रिगुणस-
मुच्चयस्य प्रकृतित्ववत्, सदसत्समुच्चयस्याव्याकृतत्वोपपत्तेरिति ।
परिहरति-मैवमिति । न च संनिपातादिवत्समुच्चयसंभवः,
परस्परप्रतिस्पर्द्धित्वात्सत्त्वासत्त्वयोः । न ह्येकमेव वस्तु युगपत्
सत्त्वासत्त्वं भवतीति भावः ।

तर्हि चतुर्थं एव प्रकारोऽस्त्वित्याशङ्कते-तर्हीति । न
हि भेद इति । भेदः किं वस्तु, धर्मस्वरूपं वा । नाद्यमि-
त्याह-धर्मत्व इति । वस्तुधर्मयोर्यो भेदः स किं वस्तुतः स-
काशाद्भिन्न उताभिन्नः । आद्येऽपि किं स्वत एवोत भेदान्त-
रेण । नाद्यः । स्वस्यैव भेद्यभेदकत्वेन कर्मकर्तृत्वविरोधप्रसङ्गात् ।
न द्वितीयः । सोऽपि भेदो भेदान्तरेणैववस्थापातादिति ।
अभिन्नत्वे, धर्मत्वव्याघाताच्चापि द्वितीय इत्याह-स्वरूपत्वे

ननु। नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित्। न निरवयवं,

भेदनिपेधे प्राप्तमभेदं निरस्यति-नाभिन्नमि-
ति। सदासत्त्वाद्यन्यतमपरिशेषे पूर्वोक्तदोषानुपपन्नात्,
अव्याकृतमात्रपरिशेषे च वस्त्वप्रसिद्धेस्तदसिद्धिरि-
त्यर्थः। भेदाभेदयोरेकैकस्य निपेधेऽपि प्राप्तं भिन्ना-
भिन्नत्वं विरोधात्प्रत्याचष्टे-नापि भिन्नाभिन्नं कु-
तश्चिदिति। सतोऽसत्तश्चेति प्रत्येकं मिलितस्य
च प्रतियोगित्वमुच्यत इति ज्ञातव्यम्।

सत्त्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपि मूलकारणत्वा-
चेति। षट्पटयोर्भेदस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वे चट एव वा स्या-
त्पटो वा नान्यो भेदोऽस्तीत्यर्थः। पूर्वोक्तदोषानुपपन्नादिति।
सतोऽभिन्नत्वे ज्ञानापनोचत्वानुपपत्तेः असतोऽभिन्नत्वे अप-
रोक्षप्रतिभासानुपपत्तेः समुच्चयाभेदस्य विरोधिनोः समुच्चयासं-
भवादेवासंभव इत्यर्थः। तर्ह्यव्याकृताभेद एवास्तु। तत्राह-
अव्याकृतेति। पक्षान्तरव्याख्याऽतिरोहितार्था। कुतश्चित्प-
दस्य धैयर्घ्यमाशङ्क्याह-कुतश्चिदिति। सदाचन्यतमादपि
न भिन्नं नाभिन्नं नापि भिन्नाभिन्नमित्यर्थः।

ननु सदादिभिः प्रकारैर्निर्वक्तुमशक्यत्वेऽप्यव्याकृतस्य
नानिर्वचनीयता सिध्येत्, प्रकारान्तरेण शक्यनिर्वचनत्वादि-
त्याशङ्कते-सत्त्वादिनेति। निरवयवत्वे हेतुः मूलकारण-

न सावयवं, नोभयम् । किन्तु केवलब्रह्मात्मैक-
त्वज्ञानापनोद्यम् ॥

दव्याकृतं निरवयवत्वेन शक्यं निर्वचनीयमित्याश-
ङ्क्याह—न निरवयवमिति । न हि तस्यानात्मनो
निरवयवत्वं तत्तन्नाकारविविधप्रपञ्चाकारपरिणा-
मित्वादित्यर्थः ।

तर्हि परिणामित्वादेव मृदादिवदेष्टव्यं सावयव-
त्वमित्याशङ्क्याह—न सावयवमिति । सावयवत्वे
कार्यद्रव्यत्वेन मूलकारणत्वानुपपत्तिः, तत्तत्कार्याका-
रपरिणामस्य च मिथ्यात्वेन विवर्तत्वादित्यर्थः । अ-

त्वादिति । सावयवस्यावयवपरतन्तत्वेनानित्यत्वान्न मूलकार-
णत्वम् । “ मायां तु प्रकृतिम् ” (श्वेता. ४ । १०) इति
श्रुतेर्न मूलकारणत्वम् । हि यत् इत्यर्थः । दूषयति—न निर-
वयवमितीति । तत्रोपपत्तिमाह—न हीति । निरवयवत्वाभावे
हेतुमाह—तत्तन्नानेति । सावयवाकारेण न प्रतीयमानकार्यस्य
कारणं निरवयवं भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

अस्तु तर्हि कार्यानुसारेण सावयवमेवाव्याकृतमिति शङ्कते—
तर्हीति । परिहरति—न सावयवमिति । कार्यद्रव्यत्वेनेति
हेतौ तृतीया । ननु कार्यस्य सावयवत्वे कथं कारणं निरवय-
वम् । परमाणुवदिति चेत् । न । अव्याकृतस्य भवद्भिर्निरवय-

धर्मात्तमुभयरूपत्वं विरोधेन प्रत्यादिशति-नोभय-
मिति ।

ननु केनापि प्रकारेण निर्वचनीयत्वासंभवेऽपि
किं तदनिर्वचनीयत्वम् । न हि लक्षणमन्तरेण लक्ष्या-
धिगतिरस्ति । तत्राह-किन्त्विति । अस्याज्ञानस्य
सर्वधोक्तलक्षणशून्यत्वादत एव निर्वकुमशक्यत्वात्
यत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वेन तत्सिद्धेरात्मनि द्वैतोत्प-

वत्वान्युपगमादिति चेत्, तत्राह-तच्चदिति । कार्यस्यापि
सावयवत्वेन स्वरूपे निर्णीते भवेदियमाशङ्का, तदेव न नि-
र्णयते । प्रतीतिस्तु स्वप्नवदुपपद्यते, स्वप्नस्यारोपरूपत्वात् ।
आरोप्यस्य वास्तवं सावयवत्वं क्वचिद्व्यव्यमिति चेत्, न । पूर्व-
पूर्वभ्रमकल्पितसावयवत्वस्योत्तरोत्तरोपपत्तेर्न वास्तवसावयवत्वा-
न्युपगम इति भावः । पक्षान्तरं नियदव्याख्यातम् ।

ननु लक्षणप्रमाणान्यां हि वस्तुसिद्धिः । तत्कथं केनापि
प्रकारेण निर्वचनानर्हम्, वस्तुसिद्धेरिति शङ्कते-नन्विति ।
उक्तप्रकारेण निर्वचनासंभवेऽपि प्रकारान्तरेणास्ति निर्वचन-
मित्याह-तत्राहिति । ज्ञानापनोद्यमव्याकृतमिति लक्षणम् । तन्न
पूर्वोक्तरीत्या निर्वचनानर्हमपि निर्वचनीयमेव । न चाति-
व्याप्तिः । अनिर्वचनीयस्य आत्मनोऽनपोहत्वात् । नाप्यव्याप्तिः,
भूषरादीनामविशकार्यत्वेनाविद्यात्मकत्वादिति । नाप्यसंभवः,
ज्ञानज्ञानयोर्विरोधेनाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तेरिति । तत्र

त्तिः सिद्धा । तन्नियारणार्थं तद्धानोपायमाह—केवल-
मिति ।

निरालम्बनज्ञानायोगाद्यत्किञ्चिदालम्बनज्ञानस्य
च सनिदानसंसारनिराससाधनत्वासंभवात्तदुचितं
विषयं दर्शयति—ब्रह्मात्मैकत्वेति ।

अथ यथोक्तं ज्ञानमग्निहोत्रादिसहितं फलसाधनं
साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वसंभवात् । मैवम् । मिथो
ज्ञानशब्देनान्तःकरणवृत्तिरुच्यते । तच्च न निर्वचनमित्याह—
निरालम्बनेति ।

अस्तु तर्हि घटाद्यालम्बनमेव ज्ञानं, नेत्याह—यत्किञ्चि-
दिति । “ ब्रह्मविदामोति परम् ” (तै. २ । १ । १)
“ ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति ” (मुण्ड. ३ । २ । ६) “ मिथो
हृदयग्रन्थिः ” (मुण्ड. २ । २ । ८) इत्यादिश्रुतिम्यः संसा-
रनिरसनसाधनत्वं ब्रह्मज्ञानस्यावगम्यत इत्याशयेनाह—तदुचि-
तमिति । ज्ञानकर्मासमुच्चयवाद्याशङ्कते—अथेति । ज्ञानमात्रा-
देव मोक्षोपपत्तौ किमिति कर्माद्यपेक्षत इति तत्राह—साधनभू-
यस्त्व इति । मोक्षो नाम सुखविशेषः । स च ज्ञानमात्राज्जा-
तादपि कर्मसहितज्ञानाज्जातोऽधिको भवति । यथाशिष्टोममा-
त्रनन्यात्स्वर्गात् वानपेयसहिताज्जन्योऽधिकस्तद्ब्रह्मदिति । भवे-
देवं यदि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो भवेत् । तदेव न संभवतीति
परिहरति—मैवमिति । ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धाधिकारिनिष्पाद्यतया

सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्म-

विरुद्धयोः समुच्चयायोगात्, फलस्य च कैवल्यस्य
निरतिशयत्वादित्याशयवानाह-केवलेति ।

अव्याकृतस्य अनिर्वाच्यस्याधिदैविकीमवस्थामु-
क्त्वा संप्रत्याध्यात्मिकीमवस्थां तदेकत्वविवक्षया द-
र्शयति-सर्वप्रकारेति । इन्द्रियसंस्पृष्टस्थूलार्थाका-
रतया स्थूलत्वं वासनामयसूक्ष्मार्थाकारतया सूक्ष्मत्वं
च ज्ञानानां सर्वप्रकारत्वम् । तेषामशेषविशेषविज्ञाना-
नामुपरमो मुक्तावपि संभवतीत्येतदुक्तम्-बुद्धेरिति ।

समुच्चयसंभवादित्यर्थः । किं च मोक्षलक्षणस्य फलस्य जन्यत्वे
भवेत्सातिशयत्वम् । न तु तदस्तीत्याह-फलस्येति । कैवल्यस्य
केवलात्मस्वरूपस्य नित्यात्मस्वरूपस्येत्यर्थः । अव्याकृतस्याधि-
दैविक्यवस्था स्वरूपलक्षणा, आध्यात्मिक्यवस्था सुषुप्ति-
लक्षणा । अव्याकृतस्यावस्था सुषुप्तिरिति वक्तव्येऽव्याकृतं सुषु-
प्तिरित्युक्तं तदयुक्तमित्याशङ्क्याह-तदेकत्वेति । कार्यकारण-
योरत्यन्तभेदाभावादित्यर्थः । सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहार इत्यु-
क्तम् । किं तत्सर्वप्रकारत्वमित्यत आह-इन्द्रियेति । एतावता
सविषयप्रत्ययनिरासेन ज्ञानप्रत्ययोरतिव्याप्तिर्निरस्ता भवति ।
एवमपि मुक्त्यवस्थादौ व्यभिचारनाशद्वय परिहरति-तेषा-
मित्यादिना । अस्तु तर्हि बुद्धेः कारणात्मना स्वस्थानं सुषु-

अन्तःकरणस्य कारणाकाररूपेणावस्थानमवस्थान्तरे-
ऽपि जागरितादावस्तीत्याद्यं विशेषणम् । किमिदं का-
रणात्मना बुद्धेरवस्थानम् । किं कारणस्य बुद्धेश्चाव-
स्थानम्, किं कारणस्यैव तद्वासनावासितस्यैव पुन-
र्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्य । प्रथमे जागरितादेरविशेषे
मुपसृतिः स्यात् । द्वितीये बुद्धिग्रहणमनर्थकमिति
चेत् । मैवम् । बुद्धेर्यत्कारणं तस्यैव तद्वासनावा-
सितस्य पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्य स्थितेरिष्टत्वादिति
द्रष्टव्यम् ।

संप्रत्यव्याकृताभिमानिनान्तर्यामिणा सहैकरवं

तिरित्येतावदेव लक्षणम् । तत्राह—अन्तःकरणस्येति । कि-
मिदमित्यादिपूर्वपक्षग्रन्थ. स्पष्टार्थः । कारणात्मनावस्थानमि-
त्युक्ते ऽविशेषेण सर्वकार्याणां कारणात्मनावस्थानं प्रलयेऽस्ति
ततो बुद्धेरिति विशेषणम् । तथापि सर्वान्त पातिन्या बुद्धे
प्रलयेऽपि कारणात्मनावस्थानमस्तीति चेत् । तस्यम् । तत्र
सर्वकार्यवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानेऽपि न केवलं बु-
द्धिविशेषवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानमस्ति, येन अदिति
बुद्धिमेवोत्पादयेदिति मन्वान. परिहरति—मैवमिति । पुनर्बु-
द्ध्युत्पादनयोग्यस्येति । पुनर्बुद्धिति बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्ये-
त्यर्थः । अव्याकृताभिमानो ईश्वरः “ एष सर्वेश्वर एषो ऽन्त-

नावस्थानं सुषुप्तिः । तदुभयाभिमान्यात्मा
प्राज्ञः । एतन्नयं मकारः ।

सुषुप्त्यभिमानिनः सिद्धवत्कृत्य तद्विषयसंज्ञाविशेषं
व्यवहारलघुतायै निवेदयति-तदुभयेति ।

प्राज्ञ इति । प्रज्ञा चैतन्यम् । तत्प्रधानः पुरुषः
प्राज्ञशब्दार्थः । तदुपाधिभूतकारणस्य तत्प्रकाश्यत्वे-
नोपसर्जनत्वात्, अव्याकृतं सुषुप्तिरुभयोरभिमानौ
चेति त्रितयं मकारान्तर्भूतत्वान्मिथो न पृथगित्यद्वै-
तमनुस्मरन्नाह-एतन्नयं मकार इति । स्थूलप्रपञ्चा-
त्मनो विराजो जागरितस्य तदुभयाभिमानिनो वि-
श्वस्याकारत्वम्, सूक्ष्मप्रपञ्चात्मनो हिरण्यगर्भस्य
स्वप्नस्य तदुभयाभिमानिनसौजसस्योकारत्वम्, प्र-
पञ्चद्वयकारणभूताव्याकृतस्य सुषुप्तेस्तदुभयाभिमा-

र्यामी" (मुण्ड. ६) इति श्रुतेः । एकत्वं तु स्वरूपतो, नोपाधितः ।
तद्विषये सुषुप्त्यभिमानिनः प्राज्ञत्वं निर्वक्ति-प्रज्ञेति । कथं
प्राज्ञस्य चैतन्यप्रधानत्वं तस्योपाधिकत्वेनोपाधिप्रधानत्वादित्य-
त आह-तदुपाधीति । उपाधेरुपसर्जनत्वे हेतुः तत्प्रका-
श्यत्वेनेति । अव्याकृतमिति । अन्यः स्पष्टार्थः । विराडादीना-
मकाराद्यात्मनोपसंहारो न युक्तः, प्रमाणाभावादित्यत आह-

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार अकारे, अकारोऽहम्येव ।

निजश्च प्राज्ञस्य मकारत्वमुक्तमुपनिषत्प्रामाण्यात्प्रतिपत्तव्यम् ।

तथापि त्रयाणामकारादीनां मिथो विभक्तानामवस्थानात् कुतोऽद्वैतं सिद्धयतीत्याशङ्क्यापवादप्रक्रियां प्रकटयति—अकार इति ।

अस्यार्थः । स्थूलभूतकार्यं समष्टिव्यष्ट्यात्मकमाधिदैवतादिभेदभिन्नं दृश्यं सर्वं स्थूलभूतात्मना प्रलीयते । तानि च स्थूलानि भूतानि पञ्चीकृतान्यवस्थाभिमानिसहितान्यकारात्मकानि अपञ्चीकृतभूतेषु विलीयन्ते । तत्कार्यं च सप्तदशकं लिङ्गमारम्भणा-

उपनिषत्प्रामाण्यादिति । “ स्थूलभुवैद्यानरः प्रथमः पादः । प्रविविक्तमुकैजसो द्वितीयः पादः । आनन्दमुक् चेतोमुक्तः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ” (माण्डू. १।९) इति माण्डूक्योपनिषत्प्रामाण्यादित्यर्थः । तदेवमध्यारोपं सप्रपञ्चं निरूप्याद्वैतप्रतिपत्तिमिदमेवऽपवादं प्रकटयितुं पूर्वपक्षमुत्थापयति—तथापीति । अपवादप्रकारमुत्पत्तिवैपरीत्येन स्पष्टीकरोति—अस्यार्थ इति । अस्यार्थस्त्वतिरोहितार्थः । आरम्भणाधिक-

धिकरणन्यायेन तन्मात्रतां प्रतिपद्यते । तानि च प-

रणन्यायेनेति । शारीरके द्वितीयाध्याये चिन्तितं भोकृभो-
भ्यभेदप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वान्न मिथ्यात्वमिति प्राप्ते
राद्धान्तः । “ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ” (ब्रह्मसूत्र.
२ । १ । १४) । छान्दोग्ये “ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं ”
प्रतिज्ञाय श्रूयते “ यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृष्मयं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ”
(छ. ६ । १ । ४) इति । अस्यार्थः, एकसिन्कारणे मृ-
दादौ ज्ञाते सति घटशरावादि सर्वं मृष्मयं ज्ञातं भवति, यदि
कार्यस्य कारणानन्यत्वं स्यात् । अन्यथा कार्याणामानन्त्येनाश-
क्यज्ञानत्वादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानार्थिका स्यादिति ।

ननु तथापि नाद्वैतसिद्धिः, “ त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ”
(छ. ६ । ८ । ७) इति पुनः पुनरवधारणादिति चेत् ।
न । “ सदेवे ” ल्युपक्रम्य “ तत्सत्यम् । स आत्मे ” ल्युपसं-
हारः श्रूयते । अतः कारणमात्रं सत्यम् । कार्यभेदस्तु वाचा-
रम्भणमात्रो मिथ्येति यावत् । आगमस्यानुपसंज्ञाविवरोधित्वा-
दुपजीव्यांशावापकत्वादुत्तरत्वाद्य बलरत्वम् । तदुक्तं महर्षादेः
“ पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।

अन्योन्यानिरेपेक्षाणां यत्र जन्म पियां भवेत् ” ॥ इति
तन्मात्रतामिति । अपघीकृतपद्यभूतमात्रतामित्यर्थः ।

धीकृतानि सूक्ष्मभूतान्यवस्थाभिमानिसहितान्युकारात्मकानि संभूतिवैपरीत्येन प्रलयं प्रतिपद्यन्ते । तत्र पृथिवी गन्धतन्मात्रात्मिका रसतन्मात्रात्मिकास्वप्नु, ताश्चापो रूपतन्मात्रे तेजसि, तत्तेजः स्पर्शतन्मात्रे वायौ, स च वायुः शब्दतन्मात्रे नभसि, तच्चाविद्यासहाये सच्छब्दिते ब्रह्मण्यव्यक्ते, तच्चाव्यक्तमवस्थाभिमानिभ्यां सहितं मकारात्मकं कार्यकारणविभागशून्ये निष्कले परिशुद्धे ब्रह्मण्योकारलक्षिते विलीयते । न तस्मात्परं किञ्चिदस्ति । उक्तं हि—

अपञ्चीकृतभूतानां लयं दर्शयति—तानि चेति । संभूतिवैपरीत्येनेति । एतदेव विवृणोति—तत्र पृथिवीत्यादिना । तच्च नभो ऽविद्यासहाये ऽविद्याशलिते सच्छब्दवाच्ये । न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं साभासमव्याकृतम् । तस्मिन् लीयत इति शेषः ।

ततः किमित्यत आह—तच्चेति । प्रलयावस्थाभिमानि सर्वज्ञः । मकारात्मकमव्यक्तं परिशुद्धे ब्रह्मणि लीयत इत्यन्वयः । ब्रह्मणः शुद्धतामाह—कार्यकारणविभागविकल इति । तदपि ब्रह्म क लीयत इति चेत् । न कुत्रापीत्याह—न तस्मादिति । उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति—उक्तं हीति । पुरुषे ब्रह्मन् ब्रह्मणि । निष्कले शुद्धे । शेषः श्रुत्यर्थो ऽतिरोहितः । तदेवमव्यारोपा-

अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः,

“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । आप-
स्तेजसि लीयन्ते तेजो वायौ विलीयते ॥ वायुश्च
लीयते व्योम्नि तच्चाव्यके प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषे
ब्रह्मन् निष्कले संप्रलीयते ॥ पुरुषान्न परं किञ्चित्सा
काष्ठा सा परा गतिः । ” (विष्णुपुराणे ?) इति ।

अकारादीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरस्मिन्ननुप्रवेशेन
प्रत्यगात्मनि पर्यवसितत्वेऽपि प्रत्यगात्मा देहेन्द्रिय-
मनोबुद्धिप्राणाहंकाराव्याकृतानां मध्ये कतमः स्या-
दित्याशङ्क्याह—अहमात्मेति । देहस्तावदनात्मा

पवादन्यायमनुसृत्य प्रणवस्वरूपनिरूपणेन प्रत्यगात्मैकः पर्यव-
शेषितः—पुरुषान्न परं किञ्चिदिति ॥

भवत्येवं प्रत्यगात्मपर्यन्तमपवादः । प्रत्यगात्मनो नापवादश्चे-
त्तदेव प्रत्यगात्मस्वरूपं विशेषतो निर्धारणीयमिति शङ्कते—अ-
कारादीनामिति । प्रश्नवीजं वादिविप्रतिपत्तिरूपं दर्शयति—
देहेन्द्रियेति । तद्योत्तरत्वेन मूलमवतारयति—अहमात्मेतीति ।

देहाद्यव्याकृतान्तातिरिक्त आत्मेति मूलार्थं प्रकटयितुं दे-
हादेरनात्मत्वं साधयति—देहस्तावत् इत्यादिना । तत्र जडत्व-
हेतुः साध्याविशिष्ट इति चेत् । न । अनारमत्वं नामात्मातिरि-

दृश्यत्वात् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वात् भौतिकत्वात्
आद्यन्तवच्चाच्च, घटवत् । तथा इन्द्रियादीनामव्या-

क्तत्वं, जडत्वमसंविद्रूपत्वमिति साध्यसाधनयोर्भेदात् । दृश्य-
त्वं तु स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तदर्शनापेक्षत्वम् ।

अत्र कश्चिदाह किमिदं दृश्यत्वं फलव्याप्यत्वं वृत्तित्वा-
प्यत्व वेति वक्तव्यम् । आद्ये भागासिद्धिः, देहस्वाम्यन्तर-
भागे दृश्यत्वाभावात् । द्वितीये स्वात्मन्यनैकान्तिकता, आत्मनो-
ऽपि वृत्तित्वाप्यत्वाङ्गीकारादिति ।

अत्रोच्यते । न फलव्याप्यत्वे भागासिद्धिः, संमुखस्यावय-
विनः फलितत्वात् । अन्यथा घटादेरपि फलव्याप्यत्वाभावप्रस-
ङ्गात् । नापि वृत्तित्वाप्यत्वे आत्मन्यनैकान्तिकत्वम्, तस्य
स्वप्रकाश्यत्वेन वृत्तित्वाप्यत्वाभावात् । वृत्त्यङ्गीकारस्तु तदाव-
रणनाशाय न तु स्वरूपप्रकाशयेत्यविरोधः । न चात्मनः
स्वप्रकाश्यत्वमसिद्धमिति वाच्यम्, “अप्रायं पुरुषः स्वयं
ज्योतिः”, (बृह. ४ । ३ । ९) “आत्मैवास्य ज्योतिः”
(बृह. ४ । ३ । ६) इत्यादियुतिसिद्धत्वात् । किञ्च अवधारि-
तफलव्याप्यत्ववृत्तित्वाप्यत्वविशेषं दृश्यत्वमात्रं हेतुः । अन्यथा
किमनेन तद्देशकालसंलक्षो धूमो हेतुरेतद्देशकालसंलक्षो वा ।
आद्ये स्वरूपासिद्धिः । द्वितीये साधनशून्यं निदर्शनमित्युक्ते
धूमादुमानभङ्गप्रसङ्गात् । धूममात्रं हेतुरिति परिहारे ऽत्रापि
दृश्यत्वमात्रं हेतुरिति समानम् । अलमतो विलारेण ।

कृतपर्यन्तानामनात्मत्वमवधेयम् । न च प्रतीचो दे-
हादिसाक्षिणो जाड्यमुपपद्यते । जडत्वे घटादिवदना-
त्मत्वप्रसङ्गात् । तस्मादज्ञानं साभासमव्याकृतशब्दितं
तत्कार्यं देहाद्यनात्मत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । तद्व्यतिरि-
कश्चात्मा तदुभयसाक्षीचिद्भातुरेव द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

ननु जडत्वहेतुरसिद्धः, प्रत्यक्षेण चेतनत्वेनोपलम्भादिति
चेत् । न । चेतनत्वप्रतीतेरात्मव्याप्यदेहविपर्ययात् । अन्यथा
मृतशरीरेऽपि चेतनत्वप्रतीत्यापत्ते । कृशो ऽहमित्यादिप्रत्य-
यस्तु भ्रान्त एव, न्यायसहितममप्रत्ययनाधितत्वात् । हेत्वन्त-
रं त्वतिरोहितार्थम् । तथेन्द्रियादीनामित्युक्तैरेव हेतुभिरनात्म-
त्वमवधेयमित्यर्थः । अतः परिशेषाद्देहादीना दृश्यानामदृश्यो
द्रष्टा आत्मा सिद्धः ।

यवतु देहादिविलक्षण आत्मा, सो ऽपि जड एव किं न
स्यादिति । तत्राह—न च इति । प्रतीचः प्रत्यगात्मनः स्वप्र-
काशस्येति यावत् । “देहादिसाक्षिण” इति हेतुगर्भ वि-
शेषणम् । विपक्षे दोषमाह—जडत्व इति । अनात्मत्वप्रसङ्गो
जडत्वाविशेषादित्यर्थः ।

परिशेषितं सिद्धमर्थमादायोपसंहरति—तस्मादिति । त-
दुभयेति । अव्याकृततत्कार्यसाक्षीत्यर्थः । निदानुभिदेकारस-
इत्यर्थः । अनेन “केवलश्चिन्मात्रस्वरूप” इत्यत्र चित्स्वरूप-

केवलशब्देन चित्तो विषयनिरपेक्षत्वं विवक्ष्यते । चिन्मात्रशब्देनात्मनो द्रव्यबोधरूपत्वं परेष्टं प्रत्याचष्टे-
चिन्मात्रेति ।

एवमज्ञानतत्कार्यस्पर्शशून्यश्चिदात्मा परिशुद्ध-
स्त्वंपदार्थः । तत्पदार्थाद्ब्रह्माणोऽर्थान्तरं किं न स्यादि-

पदं व्याख्यातम् । केवलपदकृत्यमाह-केवलेति । न च ज्ञानस्य विषयघटितत्वं स्वरूपम्, विषयाणा व्यभिचारे ऽपि ज्ञानाव्यभिचारात् । तत्तद्विषयाणि ज्ञानानि भिन्नान्येवेति चेत् । न । स्वतो भेदानवगमात् । प्रतीयमानभेदस्य विषयभेदघटितत्वेनौपाधिकत्वादिति भावः । मात्रपदप्रयोजनमाह-चिन्मात्रेति । द्रव्यबोधरूपत्वमिति । द्रव्यरूपत्वं बोधरूपत्वं च द्रव्यमिति वैशेषिकाः, बोध इति बुद्धा इत्यर्थः । न ज्ञात्मनो द्रव्यरूपता, निर्गुणत्वात् । समवायिकारणत्वेन द्रव्यत्वं स्यादिति चेत् । न । समवायस्यैवाभावात् । भावे काऽद्वितीयत्वासङ्गत्वश्रुतिविरोधात् । बोधरूपत्वं त्वनुमानेन निराकृतमेवेह स्मारितमिति भावः । अहमात्मा साक्षी केवलचिन्मात्रस्वरूपो नाज्ञानं तत्कार्यं चेत्येतावता त्वंपदार्थः परिशोधितः । “किन्चित्” पदसूचितामाशङ्कामाविष्करोति-एवमज्ञानेति ।

अर्थान्तरशङ्कां व्यावर्तयितुमुत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह-तत्पदार्थेति । वाक्यार्थपरिशोधनाय तत्पदार्थशोधनमित्यर्थः । नित्ये-

नाज्ञानं नापि तत्कार्यम् । किन्तु नित्यशुद्धबु-

ति मन्यानः सन्नाह-किन्त्विति । तत्पदार्थपरिशोध-
नपूर्वकं परिशोधितं त्वंपदार्थमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वं
वाक्यार्थं कथयति-नित्येत्यादिना । “ आकाशव-
त्सर्वगतश्च नित्यः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुरा-
णः ॥ ” (कठ. १।२।१८) इति श्रुतिस्मृती समाश्रित्य
कार्यैक्यं ब्रह्मणो नित्यत्वविशेषणेन निरस्यति ।
“ शुद्धमपापविद्धम् ” (ईश. ८) इत्यादिश्रुतिवा-
क्यावष्टम्भेन कार्यतादात्म्यवैधुर्यं ब्रह्मणः शुद्धविशे-
षणेनोच्यते । “ प्रज्ञानघनेति ” (बृह ४।५।१३.)

त्यादिसप्तविशेषणैस्तत्पदार्थशोधनमिति तात्पर्यार्थं । आकाश-
वत्सर्वगत सर्वव्यापक इति योनना न त्याकाशवन्नित्य इति ।
तथा सति नित्यत्वस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गात् । नित्यश्चेति श्रुतिपद-
प्रकृतोदाहरणम्, “ अजो नित्य ” (कठ २।१८) इति
श्रुतिनित्यविशेषणेन फलितार्थमाह-कार्यैक्यमिति । कार्य-
स्यानित्यत्वात् ब्रह्मण कार्यैक्यमित्यर्थं । माऽस्तु कार्यैक्य, का-
र्यतादात्म्य तु भविष्यतीति तत्राह-शुद्धमिति । कार्यतादा-
त्म्यकार्यैक्ययोरभावेऽप्यन्याकृतास्यकारणैक्य तत्तादात्म्य वा
किं न स्यादिति तत्राह-प्रज्ञानघन इति । प्रज्ञानघन प्रज्ञा-
नैकरस इत्यर्थं । प्रकृष्ट ज्ञानमस्येति विग्रहशङ्का वारयति-

श्रुतिमाश्रित्य नित्यविज्ञप्तिरूपतां ब्रह्मणो बुद्धविशेषणेन कारणैक्यं ब्रह्मणो निषेधति । “विमुक्तश्च विमुच्यते” (कठ. ५।१) इति श्रुतिमनुसृत्याविद्याकामकर्मपारतन्त्र्यापाकरणेन कारणतादात्म्यं ब्रह्मणो मुक्तपदेन प्रत्याचष्टे । ऐक्यतादात्म्ययोश्च भेदासहत्वभेदसहत्वाभ्यां भेदः ।

ननु ब्रह्मणो यथोक्तस्य प्रपञ्चस्येव यथाकथञ्चिद्वाध्यत्वप्रसिद्धौ न प्रेप्सितत्वं परिकल्पते । न हि ब्रह्म

नित्यविज्ञप्तीति । ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावमुत्पत्तिरेवाविलम्बितप्रतीतेराश्रयणीयेत्यर्थः । अतो ज्ञानरूपस्य जडेन कारणेन नैक्यमित्यर्थः ।

कारणैक्यं पराकृत्य कारणतादात्म्यं पराकरोति—विमुक्तश्चेति । अविद्या मिथ्याज्ञानम् । कामोऽभिलाषः । कर्म पुण्यापुण्यरूपम् । नित्यमुक्तत्वाच्च कारणतादात्म्यशङ्कापीत्यर्थः । तादात्म्येक्ययोरभेदमाशङ्क्य तद्भेदं स्फुटयति—ऐक्यतादात्म्ययोरिति । भेदसहत्व तादात्म्यस्य, भेदासहत्वमैक्यस्येति विभागः । सत्यपदसमाधेयां शङ्कामुत्थापयति—नन्विति । न प्रेप्सितत्वं नेच्छागोचरत्वम् । न सत्यत्वमिति यावत् ।

ब्रह्मणोऽवाध्यत्व साधयितुं ब्रह्म किं प्रपञ्चाद्भिन्नमभिन्नं वेति विवरणयन् नाद्य इत्याह—नहीति । कुत इत्यत आह—

द्विमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूत-

प्रपञ्चाद्भिन्नम्, अब्रह्मत्वप्रसङ्गात् । अभेदे च तद्वा-
ध्यत्वमभ्युपेयताम् ।

अतः कथं तदभिन्नं ब्रह्मावाध्यमभ्युपेयमित्याश-
ङ्क्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तैत्ति. २।१।१)
“सत्यस्य सत्यम्” (बृह. २।१।१०) इत्यादिश्रु-
तिमनुसंदधानः समाधत्ते-सत्येति । तथापि न
तस्मिन्प्रेप्सया प्रयत्नेत पुरुषार्थत्वाभावादित्याशङ्क्य
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृह. ३।१।२८) “आनन्दो
ब्रह्मेति” (तैत्ति. ३।६।१) “व्यजानात्” (तैत्ति.
३।३।१) इत्यादिश्रुतिमनुबध्य मूले-परमानन्देति ।
ब्रह्मानन्दस्य क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वनिरासार्थं परमेति

अब्रह्मत्वप्रसङ्गादिति ब्रह्मत्वं नाम बृहत्त्वं बृहणत्वं वा । तच्च
न बृंहमाणप्रपञ्चात्तस्य परिच्छिन्नत्वे संभवतीत्यर्थः । द्वितीये
दोषमाह-अभेदे चेति । परिहाराभिप्रायमाविष्करोति-सत्यं
ज्ञानमिति । बाध्यमानस्य प्रपञ्चस्य बाधो न निरधिष्ठान सं-
भवति । बाधाधिष्ठानं च सत्यमनाध्यम् । अन्यथाऽधिष्ठानान-
वस्थाप्रसङ्गात् । अतो बाधाधिष्ठानमनाध्यं ब्रह्मेत्यर्थः ।

आनन्दपदव्यावर्त्याशङ्कामवतारयति-तथाऽपीति । प्रेप्सा
प्राप्तुमिच्छा । परमविशेषणकृत्यमाह-ब्रह्मानन्दस्येति । अ-

चैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समा-

विशेषणम् । किञ्च यथोक्तं ब्रह्म द्वैताभावोपलक्षित-
मिष्यते । अस्थूलादिश्रुतेः स्वतःप्रमाणत्वात् ।

वस्तुतश्च प्रपञ्चाभावाद्भेदाभेदवाचोयुक्तेरयुक्तत्वा-
दित्यभिप्रायेणाह—अद्वयमिति । परिशोधितं तत्प-
दार्थमनूद्य तस्य परिशोधितेन त्वंपदार्थेन सहैक्यं
वाक्यार्थं वा कथयति—ब्रह्मैवेति । एवकारस्तादात्म्या-
ङ्गीकारप्रयुक्तभेदनिरासार्थम् । तत्पदार्थमनूद्य तस्य

द्वयपदं व्याचष्टे—किञ्चेति । द्वैताभावोपलक्षितमेवाद्वितीयं, न
त्वद्वितीयत्वधर्मत्वम् । तथा सति धर्मधर्मिभावेनाद्वितीयता न
सिद्ध्येत् । स्वाङ्गमव्यवधायकमिति न्यायमाश्रित्य धर्माङ्गीक-
रणे निर्धर्मकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोध इत्यभिसन्धिः ।

केयं निर्धर्मकत्वबोधिका श्रुतिरत आह—अस्थूलेति । स्वतः
प्रमाणत्वादिति । वेदस्यापौरुषेयत्वेन पुरुषाश्रयाणां दोषाणा-
मसंभवात्स्वत एव प्रामाण्यमित्यर्थः । प्रामाण्यस्य परतस्त्वे-
ऽनवस्थानाश्वासयोर्दुष्परिहार्यत्वादिति भावः । किञ्च वस्तुतः
संश्लेषपक्षो ऽस्ति, तदा ब्रह्म प्रपञ्चाद्भिन्नं न वेति विकल्पाव-
काशः । स एव नास्ति, वाचारम्भणश्रुत्या मिथ्यात्वस्यावसितत्वा-
दित्याशयेनाह—वस्तुतश्चेति । उत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह—परिशो-
धितमिति । एवकार इति । अभेदस्योपचारशङ्काव्यावृत्तये ए-

धिः । “तत्त्वमसि” (छान्दो० ६।७।७)

“ब्रह्माहमसि” (परमहं० ३) “प्रज्ञान-

त्वमर्थत्वं विधाय त्वमर्थमनूद्य तस्य तदर्थत्वं विद-

धाति-अहं ब्रह्मास्मीति (बृह. १।४।४) ।

अथ जीवब्रह्मणोर्मिवो व्यतिहारेणैकरसस्वरूपवा-

क्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं साधनभूतं समाधिं संगिरते-इत्य-

भेदेनावस्थानं समाधिरिति। पूर्वोक्तयुक्त्या प्रणव-

स्वरूपार्थानुसंधानपुरःसरमेकरूपवस्तुमात्रत्वेन चि-

त्तस्य तदाकारवृत्तिविशेषावस्थानं संप्रज्ञातसमाधिः

(योगसूत्र. १।१७) इत्युच्यते । वृत्तिमपि तन्मात्र-

त्वेनोपसंहृत्य वृत्तिमतश्चित्तस्य प्रयत्नपूर्वकं वस्तुमा-

त्रत्वेनावस्थानमसंप्रज्ञातसमाधिः (योगसूत्र. १।१८)

वकार इत्यर्थः । पुनरहं ब्रह्मेति वचनं वाक्यार्थदाढ्यायेत्याह-

त्वमर्थत्वमिति । वाक्यार्थसाक्षात्कारसाधनत्वान्नानवसरकथन-

मित्याह-अथेति । मिथो ऽन्योन्यं व्यतिहारेण ऐक्यसंपाद-

नेनेत्यर्थः ।

समाधिर्द्विविधा । संप्रज्ञातसमाधिरसंप्रज्ञातसमाधिश्चेति । तत्र

प्रथमस्य स्वरूपं कथयति-पूर्वोक्तेति । अध्यारोपापवादन्या-

येनेत्यर्थः । तदाकारेति । एकरसवस्त्वाकार इत्यर्थः । द्विती-

यसमाधिस्वरूपमाह-वृत्तिमपीति । उक्तेऽर्थे वृद्धवचनं सं-

मानन्दं ब्रह्म ” (ऐ.।बृह. ३।९), “अयमात्मा इति गीयते । उक्तं च—“ मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः । या संप्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयते ” ॥ इति

अस्य च प्रयत्नपूर्वकत्वादेव सुपुत्रितो विशेष-
सिद्धिः । सुपुत्रौ तु कारणात्मना चित्तस्यावस्थानं
स्थितम् । इह तु कार्यकारणसंबन्धविधुरवस्तुमात्र-
त्वेन तस्य पर्यवस्थानमिष्यते । तद्वासनाविशेषाम्यु-
पगमाच्चास्य साधनपक्षपात इति भावः ।

जीवब्रह्मणोरैक्ये धृतिं प्रमाणयति—अयमात्मा
ब्रह्मेति (बृह० ४।४।५) । अत्र च ब्रह्मात्मपदयोः

पादयति—उक्तं चेति । सुपुत्र्यविशेषमाशङ्क्य परिहरति—अ-
स्य चेति । अस्य द्वितीयस्य समाधेः, विशेषमेव दर्शयति—सु-
पुत्रौ चेति । कार्यकारणविधुरवस्तुमात्रावस्थानम्य फलत्वात्,
तत्कार्यं तस्य साधनतेत्यत आह—तद्वासनेति । चित्तस्य ब्रह्माका-
रवासनाम्युपगमादित्यर्थः । जीवब्रह्मस्वरूपपरिशोधनपूर्वकं क-
थिततद्वैक्यार्थं श्रुत्यन्तरमुपोद्बलयतीत्याशयेनाह—जीवब्रह्मणो-
रिति । “ अयमात्मा ” (बृह. २।९।१९) इत्यादि-
वाक्यस्यास्यार्थत्वमुपपादयति—अत्र इत्यादिना । पदयोः
सामानाधिकरण्यमिति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामे-

ब्रह्म" (बृह० २।५।१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥
इति पञ्चीकरणं भवति ॥ ॐ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं पञ्चीकरणम् ॥

सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वम् ।
ततो विरोधस्फूर्तौ पदार्थस्य निष्कृष्टस्य वस्तुमात्रेण
लक्षणया संबन्धः । ततश्चाखण्डैकरसवाक्यार्थप्रति-
वस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । विशेषणविशे-
ष्यत्वमिति । पदार्थयोस्त्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशे-
ष्यत्वमिति । नीलमुत्पलमितिबद्धिशिष्ट एव वाक्यार्थोऽस्तीति
किं लक्षणयेत्याह-विरोधस्फूर्ताविति । तत्र नीलगुणस्योत्प-
लद्रव्यस्य च गुणगुणिभावेन वैशिष्ट्यमुपपद्यते । इह तु पदा-
र्थयोर्विरोधेन न विशिष्टवाक्यार्थसंभव इत्यर्थः । तत्र लक्षणा
त्रिविधा जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति । तत्र
जहल्लक्षणा न संभवति, गङ्गायां घोष इतिवत् वाक्यार्थोपप-
रित्यागामावात् । नाप्यजहल्लक्षणा, शोणो धावतीतिवत् विरु-
द्ध्यर्थत्वादेव । परिशेषाज्जहदजहल्लक्षणा सोऽयं देवदत्त इति-
वदाश्रयणीया । विरुद्धांशपरित्यागेनानुगतचिदंशेनाखण्डैकरस-
वाक्यार्थप्रतीतिरित्याह-तत्रश्चेति । प्रमाणं च " अयमात्मा
ब्रह्म " (बृह. २।१।१९) इत्यादिवाक्यमखण्डार्थनि-
ष्ठमकार्यकारणद्रव्यनिष्ठत्वे सति सामानाधिकरणत्वात् सोऽयं

प्रतिः । न चैकार्थत्वे पदभेदानुपपत्तिः, व्यावर्त्यभेदा-
 दर्यवत्त्वसिद्धेरिति द्रष्टव्यम् । आदिपदेन तत्त्वमस्या-
 दिमहावाक्यानि तत्त्वंपदार्थविषयाणि अवान्तरवा-
 क्यानि ब्रह्मात्मैकरसत्वे पर्यवसितानि गृहीतव्यानि ।
 तदेवमधिकारिणो वाक्याद् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस-
 मुत्पत्तौ अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ अनारब्धफलपूर्वोपा-

देवदत्त इति वाक्यवदिति पदयोरेकार्थपरत्वे पर्याप्ता स्यात् ।
 तथात्वे च सहप्रयोगायोग इति, तत्राह-नचेति । तत्र हेतु-
 माह-व्यावर्त्येति । अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिम्य इत्यत्रादिप-
 दसगृहीतं दर्शयति-आदीति । अवान्तरवाक्यानीति “ सत्य
 ज्ञानमनन्त ” (तै. २ । १ । १) इत्यादीनीत्यर्थः ।

प्रकरणार्थमुपसंहरन्ननुक्रमेण जीवन्मुक्तिपरा मुक्तिदर्शयति-
 तदेवमित्यादिना । प्रथम वाक्यार्थपरिशीलनफलमाह-ब्र-
 ह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेति । आप्तवाक्यात्कण्ठगतचामीवरसा-
 सात्कारबद्धरूपदिष्ट “ तत्त्वमसि ” महावाक्याद्ब्रह्मात्मैक्यसा-
 सात्कारो भवतीति भावः । सासात्कारे सति किं स्यात्तत्रा-
 ह-अज्ञानेति । यथा प्रदीपो ऽन्धकारं निवर्तयन्नवेदेति
 तद्वदात्मसासात्कारोऽनेकससारमूलाज्ञानं निवर्तयन्नवेदेति
 इति भावः ।

कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिं दर्शयति-तत्कार्येति । न च

वित्तकर्मदहनात्, उत्तरकालीनकर्मणश्चानाश्लेषात्,
 आरब्धफलकर्मणश्च भोगेनैव क्षयात्, तदवस्थितिप्र-
 युक्तदेहावभासजगदवभासनिवृत्तौ तदात्मनावस्थि-
 ताविद्याभावात्, तत्कार्यनिवृत्तेश्च वस्तुस्वरूपेणैव
 परिशेषात्, प्रत्यगात्मा सच्चिदानन्दात्मकः सत्यज्ञाना-
 नन्तानन्दस्वरूपं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥

ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधे कथमविरोधि कर्म ज्ञानान्निवर्त्तेति
 वाच्यं, सर्वस्यापि प्रपञ्चज्ञानात्मकत्वप्रतिपादनादिति । तर्हि
 देहारम्भकर्मणामविद्याकार्यत्वात् ज्ञानोत्पत्तिसमकालमेतदेह-
 पातः स्यादिति तत्राह—आरब्धेति । “प्रारब्धकर्मणां भोगादेव
 क्षयः” इति शास्त्रादित्यर्थः ।

एतावता जीवन्मुक्तिर्दर्शिता । परमगुक्तिस्वरूपमवतारयति-
 तदवस्थितितीति । तस्य देहारम्भकर्मणोऽवस्थितिरिति यागत् ।
 देहावभासो देहरूपेणावभासः । तत एव दग्धपटायमानजगदाभा-
 सश्च । तदुभयनिवृत्तेरित्यर्थः । तत किमत आह—तदात्मनेति ।
 तदात्मना देहात्मना तत्कारणकर्मात्मना प्रारब्धकर्मात्मना स्थि-
 त्यनावादित्यर्थः । तत्कार्यनिवृत्तेरिति । यासनामयसंसारनि-
 वृत्तेश्चेत्यर्थः । अतः परिशेषात्सिद्धमर्थं प्रकरणप्रतिपादितमवा-
 ध्यं मोक्षस्वरूपमनेकैर्विशेषणैर्निर्द्धारयति—वस्तुस्वरूपेणैवेति ।

पङ्क्तिं लिङ्गमाश्रित्य वेदान्ता यत्र निष्ठिताः ।
 विधानप्रतिषेधाभ्यां तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥
 इत्यानन्दगिरिविरचितं पञ्चीकरणविवरणं संपूर्णम् ॥

ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टा-
 चारमनुरुन्धान इष्टदेवता प्रणमति-पङ्क्तिमिति ।

“उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वताफलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥”

इति लिङ्गानि । विधानं “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्”
 (छान्दो. ६) इत्यादि । प्रतिषेधो “नेह नामा ऽस्ति कि-
 घ्न” (बृह. ४ । ४ । १६) इत्यादि ।

पञ्चीकृतेविवरणमर्थज्ञा प्रगटीकृतम् ।

ययाद्युतं ययाद्युद्धि तेन तुष्येद्रमापतिः ॥

सीतासुवर्णलतिकापरिवीतगात्रं

प्रेमामृतार्द्रचरणं सुखसत्कलाढ्यम् ।

कीर्तिप्रसूनपरिवासितसर्वलोकं

रामाभिर्घं जगति कल्पतरुं नमामि ॥

इति श्रीरामतीर्थविरचिता पञ्चीकरणविवरणटीका त-
 त्वचन्द्रिका समाप्ता ॥